

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій**

**ВІЙСЬКО, УРЯД, ГАРЕМ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ВПЛИВ НА
ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 601 групи

Савенко Валерія Костянтинівна

Керівник:

доцент. Мінаєв А.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри*

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.

Чернівці – 2023

Анотація

Савенко В.К. Військо, уряд, гарем в Османській імперії: вплив на формування державної політики. Спеціальність 032 «Історія та археологія», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023.

Кваліфікаційна робота присвячена малодослідженим аспектам поєднання владних інституцій в Османській імперії. З перших днів існування Блискуча Порта будувала засади свого розвитку та майбутнього панування на різноманітних чинниках, але ключовими серед них можна виділити: військо капикулу, урядові інстанції, та гаремна система Харем-і Хумаюн. В роботі проаналізовано послідовний розвиток та ієрархічну систему згаданих інституцій. Також, висвітлено вплив перерахованих чинників на розвиток Порти від часу її заснування і до поглиблення кризових явищ на початку ХХ століття. Окрема увага присвячується розвінчанню міфів, які побутують навколо османського війська, уряду та положення жіноцтва в мусульманському суспільстві.

Ключові слова: Османська імперія, Порта, Константинополь, султан, військо, капикул, яничари, оджак, зброя, уряд, чиновники, Диван, Великий візир, іслам, гарем, Харем-і Хумаюн, Валіде-султан, хасекі.

Annotation

Savenko V.K. Army, government, harem in the Ottoman Empire: influence on the formation of public policy. Specialty 032 "History and Archeology", Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2023.

The qualification work is devoted to the little-studied aspects of the combination of power institutions in the Ottoman Empire. From the first days of its existence, the Brilliant Porte built the foundations of its development and future dominance on various factors, but the key ones are: the capitol army, governmental institutions, and the harem system of Harem-i Humayun. The paper analyzes the sequential development and hierarchical system of these institutions. The author also highlights the impact of these factors on the development of the Port from the time of its foundation to the deepening of the crisis in the early twentieth century. Special

attention is paid to debunking the myths surrounding the Ottoman army, government, and the position of women in Muslim society.

Keywords: Ottoman Empire, Porta, Constantinople, Sultan, Army, kapikul, Janissaries, Ojah, weapons, government, officials, Divan, Grand Vizier, Islam, harem, harem-I Humayun, Walide-Sultan, Haseki.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Савенко В.К.
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. Інститут яничарства як запорука розвитку держави.....	13
1.1. Походження та розвиток яничарського війська.....	13
1.2. Криза інституту яничарства та його ліквідація	33
РОЗДІЛ II. Урядова система Османської імперії.....	42
2.1. Формування владних інститутів в Османській імперії та їх розвиток в XV – XVIII ст.....	42
2.2. Реформування османської урядової системи в XIX ст. – на початку XX ст.....	59
РОЗДІЛ III. Вплив Харем-і Хумаюн на суспільно-політичне життя країни....	76
3.1 Інституту Харем-і Хумаюн, його структура та особливості.....	76
3.2. Харем-і Хумаюн період розквіту Османської імперії.	86
ВИСНОВКИ.....	104
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	110

ВСТУП

Актуальність. Османська імперія, її історія та культура, охоплюючи величезний та дуже насичений період, завжди були невід'ємною складовою загальносвітової історії. Ця держава, що займала величезні простори, мала вплив на вирішальні чинники світової політики впродовж декількох століть. Постійно зростаюча могутність, а також вплив, цієї держави дали їй можливість диктувати правила світового порядку і поширювати свої культурні особливості та світобачення.

З перших днів існування Блискуча Порта будувала засади свого розвитку та майбутнього панування на різноманітних чинниках, але ключовими серед них можна виділити: військовий, релігійний, культурний. Безперечно все вище перераховане, впливало й на формування державного апарату імперії. Цій державі вдалося створити унікальну адміністративну систему, що розкинувшись на теренах від Близького Сходу і до Балкан, спромоглася підтримувати лад в імперії та інкорпорувати до цього порядку різні культури та народи. Держава Османів органічно увібрала культурні особливості підлеглих їй народів, та створила свій власний соціокультурний простір.

Наукова актуальність роботи полягає у висвітленні поєднання владної тріади в Османській імперії, що на перший погляд абсолютно не поєднувана між собою. Проте існує гостра наукова потреба у висвітленні питання впливу саме цього аспекту на владу султанів. А конкретно на вирішення геополітичних питань, що перед ними поставали при формуванні держави, її розвитку та періоду загострення кризи. Цей феномен державного управління в сучасній історіографії досі залишається не розглянутим. Але наукове розкриття даної теми в майбутньому дозволить науковцям більш ґрунтовно розкривати структурні особливості, політичні зв'язки та вплив султана, крізь призму інших факторів влади в Османській імперії.

Наукова новизна випливає з суті поставленого завдання дослідження. Для розуміння важливості впливу Османської імперії на загальносвітову політику

у XIV – XIX ст. необхідно дослідити та обґрунтувати чинники які впливали на внутрішню політичну систему та суспільне життя країни. Проте ця тема в сучасній україномовній історіографії залишається малодослідженою. Вивчення інституту яничарства або ж інституції Харем-і Хумаюн на рівні з адміністративною системою Османської імперії розпочалося відносно нещодавно. Особливого уточнення потребують тенденції та культурні характерності, що призвели до формування цих державних установ, а як наслідок обґрунтування їх впливу на соціальне та політичне життя держави. Ґрунтовний розгляд таких аспектів дозволить поглянути під новим кутом зору на політичну та культурну історію Порту та її вплив на інші державні утворення. Також дозволить простежити вплив найменш досліджених аспектів на політику Османської імперії у різні періоди її існування.

Мета дослідження полягає в дослідженні та розкритті виникнення, розквіту, занепаду та впливу на соціально-політичне життя найголовніших державних інституцій Османської імперії. Відповідно до поставленої мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати умови формування адміністративної системи, елітарного війська яничар та інституції Харем-і Хумаюн.
- простежити вплив вищезгаданих інституцій на формування Османської імперії
- дослідити зміни найважливіших державних інституцій у період розквіту Османської імперії
- охарактеризувати діяльність уряду, елітарних підрозділів армії султана та гаремату у період поглиблення кризових явищ в Порті
- обґрунтувати роль та значення яничарського війська, урядових особливосте та жіночої складової в розвитку політичного становища Блискучої Порту

Методи дослідження.

Для досягнення конкретизованих завдань роботи були застосовані наступні методи : порівняльно-історичний, критичний аналіз, причинно-наслідковий аналіз, а також метод типологізації в історичній науці.

В усіх розділах роботи застосовуються порівняльно-історичний та причинно-наслідковий методи оскільки основним завданням є порівняння і встановлення впливів тріади владних інституцій Османської імперії в період від XIV ст. і до початку XX ст.

Критичний аналіз застосовувався в Розділі III для конкретизації впливу жіноцтва на політичні аспекти життя Порти, а також для розвінчання міфів утворених навколо становища жіночого прошарку в мусульманських державах.

А також метод типологізації застосовувався у всіх розділах для дослідження та висвітлення структурних особливостей та поступових змін в основних інституціях Османської імперії.

Об’єкт дослідження – державно-політичний розвиток Османської імперії.

Предмет дослідження – уряд, військо та гарем як чинники визначення османської державної політики.

Хронологічні рамки дослідження включають в собі період з середини XIV ст. – до початку XX ст., що дозволяє цілком окреслити створення, розвиток та занепад найголовніших державних Інституцій османської імперії.

Окреме місце посідає джерельна база та історіографія дослідження. Особливої уваги заслуговує саме історичні джерела, адже вони надають нам безцінну інформацію про державну систему Османської імперії. Вони містять свідчення очевидців подій та описи, що дозволять більш ґрунтовно дослідити державні інституції османів та їх культурні особливості.

Джерельну базу дослідження складають переважно турецькі трактати про державний, аграрний та військовий устрій Османської імперії. Серед них в першу чергу варто виділити твір невідомого автора з історії та організації яничарського корпусу - «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи» («Історія походження законів яничарського корпусу»), - перекладачем якого виступила І.Е.Петросян [3]. В зазначеному джерелі висвітлені основні закони за якими жило та діяло елітарне військо, воно дає змогу проаналізувати ймовірне походження, структуру, а також систему нагороджень або покарань солдатів, їх взаємовідносини та просування по кар'єрній драбині всередині інституції. Ще одним не менш важливим джерелом, яке дозволяє більш детально вивчити життя яничарського корпусу є книга «Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы», яка була написана у 1606р. одним яничаром-ветераном для султана Ахмеда I й саме вона утворила первісну джерельну базу з питання формування елітарного війська османських султанів [7].

Говорячи про державу Османів неможливо не згадати про її утворення і завоювання турками Константинополя. Про ці події ми можемо знайти багато інформації в різноманітних джерелах, проте варто звернути увагу саме на працю: Михайла Кривовула «Исторические сочинения. Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году.» [8].

А також доволі інформативними є османські зводи законів, які детально описують політичну активність султана і його двору, одним з них є ««Канун-наме» Мехмеда II Фатіхи про військово-адміністративну та громадянську бюрократію Османської імперії у XV ст.» [2]. Окремі аспекти внутрішнього життя Близької Порти висвітлював посол Петър Андрійович Толстой. У своїй праці ««Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого», він описував та конкретизував свої спостереження, щодо управлінської системи в імперії. [4] Свідчення про візирів та особливості їх праці на султана могутньої імперії зустрічаються у праці «Донесение о посольстве князя К. Збаражского в Турции в 1622-1623 годах» [5]. Автор подає не тільки цінні свідчення щодо урядових

традицій Порту, а й про зовнішній вигляд візира та особливості його вступу на посаду.

Крім того, важливими для поглибленого дослідження теми є свідчення європейських мандрівників, які мали змогу відвідати Порту та описати суспільний устрій держави, та розкрити особливості життя доволі таємничих інституцій. Одним з таких описів є праця французького мандрівника-дослідника Жерара де Нерваля – «Путешествие на Восток», вона була складена на основі вражень від подорожі до країн Близького Сходу в 1843 р. Автор розповідає про особливості виникнення гаремату у перших османських володарів, а також деталізує умови життя гарему та його розташування у різні періоди[6]. Ще одним джерелом свідчень очевидців є листи англійської мандрівниці леді Мері Вортлі Монтегю опубліковані в 1763 році. Англійка описує життя, побут, політичні особливості та соціальні умовності Османської імперії, але особливої уваги заслуговує опис ролі жіноцтва в османському суспільстві та порівняння з європейськими стандартами та уявленнями того часу[1].

Історіографію даної роботи складає низка праць з історії Османської імперії в період Середньовіччя та Нового часу.

Важливе місце при написанні даної роботи займали монографії відомої радянської дослідниці історії Османської імперії І.Є.Петросян [70], яка опублікувала не одну статтю пов'язану з проблематикою державного устрою [67] та військової системи Османської імперії [66]. У своїх працях вона вдало охарактеризувала різні етапи існування яничарського корпусу, деталізувала систему устрою яничар та розкрила деякі аспекти занепаду елітарного війська.

Історія формування яничарських корпусів в османській армії дуже вдало та детально описав у своїй праці британський вчений Ніколле Девід. Він у однойменній праці «The Janissaries (Elite)» (Яничари) висвітлив усі сфери життя корпусу: різноманіття традицій, унікальність формування, легенди пов'язані з походженням, висвітлив систему набору до армії яничар. Автор навіть склав

опис зовнішнього вигляду яничар в залежності від їхнього положення та статусу, а також детально описав арсенал озброєння [11].

Цікава інформація про унікальність утворення та розвитку яничарства міститься у роботі Савицького «Корпус янычар: Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV—XVI вв.». Який теж особливим чином змальовує побут та життя яничар, акцентуючи увагу на аспектах зовнішності та вбрання [76]. Питання розмаїття озброєння яничарських формувань активно висвітлене в окремих працях дослідниці Емми Аствацатурян [17] та дослідника Введенського [21].

В останні декілька років активно досліджує військову організацію Порти і українська історіографія. Тому серед українських авторів також можемо виділити І. Срібняка [85] та Р. Дударя [29], які ґрунтовно зосередили свою увагу на дослідженні військової організації Османської імперії. Особливо вони звернули увагу на комплектування капикулу, розвиток та кризу яничарського корпусу, а також взаємовідносини владних структур з військовими.

Державний устрій Порти активно розглядали радянські вчені, важливим доробком цієї школи є праця Петросяна Ю.А. «Османская империя. Могущество и гибель» [73]. Автор в монографії приділив особливу увагу розвитку держави, її інституцій та культури від її створення і до загибелі. Особливості державного устрою та управлінської системи Османської держави висвітлюють у своїх працях ряд вчених, серед яких необхідно виділити: Бартольда В. В. з працею «Халиф и султан» [19], Ортайли І. «Османи на трёх континентах» [63] та Абідуліна А.М., Козуба Е.А. та їх працю «Визирь, имевший власть султана: Паргалы Ибрагим-паша.» [13].

Окремо слід виділити праці радянського вченого Мейера М.С., [52] який присвятив не одну монографію тематиці адміністративного устрою та соціальних відносин в Османській імперії. Роботи вченого можуть ґрунтовно доповнити картину сприйняття суспільного життя Порти та проявів системної кризи в імперії, цінні матеріали з цього питання висвітленні в монографії «Новые

явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII – XVIII вв.» [54].

Українська дослідницька думка не відстає і в цьому аспекті пізнання історії Османської імперії. Передовим автором. Що досліджує структуру управління імперії та її соціо-культурні відносини є Ковальчук М.В. [41]. Авторка зосередила свою увагу на аналізі історичних правових джерел з історії Порту, ці аналізи мають цінність при вивченні соціально-політичного устрою османської держави.

Важливе місце при написанні даної роботи займали праці відомого дослідника історії Османської імперії Мамедова І.Б., який опублікувала не одну працю з проблематики впливу жіноцтва на формування та розвиток Держави османів [50]. Опрацювання проблеми виникнення гарему османських султанів було здійснене на основі праці вченого Джейма Клугі, який в книзі «Історія гарему в культурах народів світу», висвітлив інститут гарему в різних країнах, у томи числі й в Порту, безпосередньо, описав життя та побут гарему османських султанів [40].

Вартою уваги є праця дослідниці Ефремової Е. Е., яка на основі широкого кола історіографії виклала основну ієрархії інституції Харем-і Хумаюн і в контексті цього, звісно не обійшлося без загальних описів походження та особливостей гаремату [32]. Також детально розкриває системну організацію гарему у своїй праці «Структура гарема в Османской империи», авторка Ткачева А. В. [87].

Варто відзначити, що детальні описи гаремату подають і радянські вчені, цікавими у цьому аспекті стають статті Орешкової С.Ф. [62]. Важливим вкладом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ праці «Гарем до и после Хюррем» [58], в якій містяться детальні дані про різні періоди існування Харем-і Хумаюн.

Особливості впливу гарему на політичне життя в державі розкрила плеяда вчених: Малоземов С. И Денисова Д. Э. Савинова В. А у колективній праці «Женский султанат как феномен развития Османского государства XVI – XVII

ст.» [47]. Широко дослідили питання, що стосуються інституту гарему османських султанів, Гальманова З.А [25] та Казиев Ш. М. [38].

Слушним буде твердження, про те, що в українській історіографії тема вивчення гаремної системи в Османській імперії відносно нова. Проте, вже маємо певні помітні напрацювання, такі як праця української дослідниці Шутко «Жіночий султанат: влада та кохання» [101], де авторка детально характеризує владні прояви жіноцтва в Блискучій Порті.

Крім того потрібно відзначити, що при написанні роботи відіграли помітну роль загальні праці з історії Османської імперії, які стосуються не тільки висвітлених в роботі аспектів, а й загальної подієвої історії турків-осман. До таких можемо віднести праці: «История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х томах. Т.1: История Османского государства и общества» під редакцією Є. Іхсаноглу [36], «Османська імперія: класична доба, 1300-1600», автора Галіль Іналджика[37], вже згаданих Петросян И. Е., Петросян Ю. А. «Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в .)» [71], а також ще одна англomовна праця «Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire» автора Финкеля [9].

Апробація.

Окремі аспекти даного дослідження пройшли апробацію під часу виступу у квітні 2022 року на Щорічній студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, секції факультету історії, політології та міжнародних відносин, де було виголошено доповідь «Інститут Харем-і Хумаюн в період розквіту Османської імперії». Тема виступу стосувалась третього розділу даної роботи.

Структура дипломної роботи складається зі вступ, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків і списку використаних джерел та літератури.

Розділ І.

Інститут яничарства, як запорука розвитку держави

1.1. Походження та розвиток яничарського війська

Османська імперія – наймогутніше державне утворення свого часу, що простягалось одразу на декількох континентах, важливий фактор впливу на світову політику та центр ісламської культури. У чому секрет могутності ? Які фактори вплинули на розвиток такого унікального державного утворення ? Ці питання потребують ґрунтового осмислення, та в першу чергу спадає думка, що могутність полягає в силі, а саме в армії османських султанів.

Становлення і розвиток такого могутнього державного утворення, як Османська імперія, найтіснішим чином пов'язано з особливостями її військової організації, яке в свою чергу постає головним фактором успішної завойовницької політики турків-османів [76, С. 4].

Популярне уявлення про військо завойовників-тюрків, як про кочові орди кінних стрільців з лука абсолютно невірне по відношенню до осман. Рання Османська армія була здатна ефективно вести бій в горах і лісі, а з середини XIV ст., коли в їх розпорядженні з'явився флот, вони могли проводити і спільні операції [11, С. 7].

Творцям Османської держави, які здобували свої перші перемоги за допомогою військової сили родоплемінних утворень, вдалося з плином часу створити досить досконалу військову організацію, яка тривалий час не мала собі рівних в Європі [67]. Османська армія виникла на основі різноманітних військових традицій, починаючи з правлячих Анатолією в XIII ст., тюрків-сельджуків, які широко використовували піхоту. Після спустошливої монгольської навали в роздробленій сельджукській державі все більше покладалися на міську пішу міліцію *пйадеган*, загони якої часто виникали на основі релігійних об'єднань *дервішів*. Міліція продовжувала існувати і в епоху *бейликів*.

Крім того, для боротьби з розбійниками використовувалися групи релігійних добровольців *ахи*. У той же час зростає кількість візантійських

акритів. Ці загони діяли на кордонах і завдавали значної шкоди невеликим тюркським державам. Писемні джерела свідчать, що в арміях західних *бейликів* переважала піхота, в тому числі і під час рейдів до Європи.

Рання армія османів була схожа на армії інших бейликів, в яких християнська військова еліта зберігала свої позиції [11, С. 5].

Специфіка кочового способу життя та постійна військова небезпека виховували дисципліну та відважність у представників османської, ще на той час племінної організації, оскільки вони завжди мали бути готовими дати відсіч ворогу, або вирушати у військові походи [98].

Найважливішим фактором розвитку Османської державності слід вважати створення при Орхані основ тієї військової організації, яка дозволила туркам з часом здобувати свої знамениті перемоги в Європі, Азії та Африці. За Орхана було закладено фундамент піхотного війська, яке згодом стало відомим як яничарське елітарне військо султанів [74, С. 33].

За відсутність османських писемних джерел, які б відносилися до часу правління перших османських правителів, враховуючи той факт, що перші труди по саме османській історії були написані під впливом усних переказів, представляється неможливим з точністю реконструювати хронологію події, пов'язаних зі створенням *яничарського* корпусу.

Рання історія яничарів губиться серед різноманітних міфів та легенд. Держава османів було спочатку лише одним з крихітних турецьких бейликів розташовувалися до початку XIII ст. на території Анатолії. Османи жили поблизу корінних земель Візантії, і разом з іншими тюркськими бейликами вони брали участь у першому вторгненні турків до Європи. Османська держава стала притулком для воїнів, селян і городян, які втекли від монгольської навали. Військові успіхи залучали нових добровольців, і в 1362 р. Мурад прийняв титул султана, тоді як його попередники іменувалися беями або емірами. На кілька століть проблемою Османської держави стало з'єднання традицій військового стану *газі*, в яке незабаром увійшли *яничари*, з традиціями *улемів*, які були представниками класичної ісламської цивілізації [11, С. 6].

Ранні османські хроністи донесли до нас переказ про створення першої Османської піхоти, що носила назву *яя*. З повідомлень візантійського історика Никифора Григори відомо, що вже в битві османських турків з візантійцями при Пелеканоні (1329 р.) у війську Орхана була легка і важка піхота. Вважається, що саме ці формування стали прабатьками для корпусу яничар [74, С. 33].

Одна з найбільш ранніх османських історичних хронік, історія Ашикпашазаде, складена наприкінці XV ст. на основі інших історичних творів які не збереглися до наших часів, повідомляє, що за порадою Чандарли Халіля, а також одного з послідовників шейха Едебали було створено піхотне військо *яя* з числа тюркського населення османського бейлика. Тюрки, якщо вірити розповіді Ашикпашазаде, охоче записувалися в число солдатів *яя* і навіть давали хабарі кадію, щоб бути записаними.

При Султані Орхані Чандарли Халіль, виходець з родини улемів, пов'язаних з релігійним братством *ахи*, обіймав посади кадія у Біледжику, Ізніку та Брусі. Його діяльність являє собою характерне явище в історії ранньої Османської держави. Разом з військовими загонами тюркської племінної кінноти, йшли мусульманські проповідники, освячували грабіжницькі набіги в ім'я ісламу.

Ті ж представники духовенства відігравали важливу роль і в процесі організації перших інститутів Османської держави, будучи головними радниками і помічниками перших османських правителів в питаннях організації управління завойованих земель [69].

Мехмеда Нешрі пише, що створюване піхотне військо в задумі мало б бути особистим (*хасс*) військом Орхана, що комплектувалося з числа селян (*реайа*). Саме цим не пояснює велике число добровольців, які бажали вступити в нове військо. Вони знаходили більш високий соціальний статус і, що дуже важливо, отримували платню [68, С. 156].

Автор трактату про яничарський корпус «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи», який користувався у своїй праці з історії яничар більш ранньою хронікою Саадеддіна, вносить нові деталі в історію створення османами

піхотного війська *яя*. Він пише, що його створення провадилося необхідністю веденням довготривалих облог міст та фортець. Також, автор повідомляє що набраним піхотинцям платили платню [3].

Проте, не цілком ясно, чи були ці перші піхотинці-яничари особисто вільними людьми або вони мали статус рабів, набиралися вони з числа захоплених в полон християн, або це були насильно забрані на військову службу християнські юнаки з числа жителів захоплених турками земель [74, С. 35].

Під час походів воїни, що входили в загони *яя*, отримували платню в розмірі 1 акче щодня. У мирній час вони обробляли землі, виділені їм для особистого користування центральною владою і звільнені від податків. Так був зроблений перший крок на шляху переходу від племінного ополчення до феодалної армії. Хоча створене в першій половині XIV ст. військо складалося в основному з піших і кінних ополченців (*азанів і акинджі*) [31, С.187].

Деякі свідчення про військо *яя* містяться і в праці «Записки яничара», написаній Костянтином із Островиці, який скоріш за все, був представником яничарського війська. Він повідомляє, що солдати цього війська не платили ніяких податків і за першим наказом були готові приступити до бою. У той час коли Костянтин писав свої записки, тобто на кінець XV ст., це військо, за його словами, налічувало близько двох тисяч чоловік [7].

В той самий час було розпочато формування кінного корпусу *мюселлем*, склад якого становив одну тисячу вояків з числа тюркського населення бейліка, за такою ж системою, як і загони *яя*. Вояки *мюсселем* отримували платню під час воєнних дій, решту часу вони займались своїм господарством [81, С. 50].

Автор «*Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи*» також пише, що солдати *яя* проявили свою крайню недисциплінованість, як під час військової служби, так і після повернення в свої рідні місця. Тому від послуг турецьких селян з часом було вирішено відмовитися [3].

З часом в піхотинці почали набирати синів християн міцної статури. Їх наvertsали в іслам, а потім використовували при взятті фортець. За кілька років таких піхотинців набралось близько тисячі чоловік. Платня їм було покладено по

одному акче в день, а деяким платили більше в залежності від виконуваних ними військових обов'язків [77, С. 33].

Також, у зв'язку з історією створення яничарського корпусу не можна не відзначити ще однієї обставини. Вже давно історики звернули увагу на те, що головний убір яничар, а саме білий ковпак зі звисаючою ззаду широкою смугою, схожий на надітий на голову рукав, нагадує головний убір вже згадуваного малоазійського релігійного братства *ахи*. Патроном мусульманського братства *ахи* вважався халіф Алі - шанований у шіїтів зять пророка Мухаммеда. Патроном яничар також вважався Алі, що прийшло до них, як вважається, через орден *бекташі*, що мав великий вплив в яничарському корпусі. У яничар, як і у бекташі, практикувалося безшлюбність [11, С. 9].

По мірі розвитку ордену бекташі братство *ахи* слабшало; яничари піддалися впливу цього ордену. Насправді немає ніякого зв'язку між яничарами і Хаджі Бекташ-Вели, що жив в XII ст., але, незважаючи на це, в деяких османських хроніках яничарський корпус називається корпусом бекташі, його члени - спільнотою бекташі, а їх командири - ага бекташі. В 94-у орту символічно зараховували шейхів (баба) бекташі. Ці зв'язки тривали до кінця існування яничарського корпусу, оскільки члени ордену бекташі проникали в середу яничар [36, С. 123].

Дійсно, деякі риси зближують братство *ахи* і *яничар*, проте з цього не випливає, що яничарський корпус прямо пов'язаний з організацією *футувва*. Мабуть, можна говорити лише про те, що яничарський корпус спочатку опинився під впливом ордену [11, С. 9].

Заснування яничарського війська при перших османських правителях викликалося не одними лише військовими потребами. Яничарський корпус був військовою силою, яка постійно перебувала в розпорядженні верховного османського правителя. В першу чергу він покликаний був захищати владу Османської династії [67].

Появу нового постійного війська в Османській державі пов'язують з періодом правління Мурада I (1362–1389рр.). Турецькі вчені визначають, що

набір до *йен чер* - нового війська ймовірно почали проводити з 1362 р. після повстання проти османської влади в Ангорі (сучасна Анкара) та захоплення візантійського Адріанополя [3].

Варто зазначити що, Мурад протягом усього часу свого правління докладав максимальних зусиль для збільшення територіальних розмірів власної держави. Одним з перших кроків нового султана стала, можливо, найважливіша реформа збройних сил, яка мала на меті започаткувати процес творення регулярних військ на противагу феодальному ополченню [85, С. 91].

Важливим чинником для формування нового війська стала територіальна експансія, оскільки з розширенням своїх володінь османи потрапили також під балканський військовий вплив, вельми різноманітний за характером. Мізерні свідчення джерел вказують на те, що протягом XIV—XV ст. велику роль у цих процесах відігравала піхота [11, С. 8].

Спочатку єдиним джерелом комплектування піхотного війська яничар стало стягування однієї п'ятої здобичі, захопленої під час завойовницьких походів, тобто так звана система *пенчик* [67]. Така схема комплектування гвардії з числа рабів, захоплених в полон або подарованих, була широко поширена в країнах Сходу в епоху раннього середньовіччя [76, С. 4].

Військовим, які очолювали набіги на Балкани було доручено забирати на користь Мурада I не гроші, а одного з п'яти захоплених бранців. Якщо у воїна було менше їх число, він був зобов'язаний сплатити грошову п'ятину. Доручалося займатися цим збором кадію. Таким чином, поступово набралось велике число бранців-християн, які доставлялися в розпорядження Мурада. За порадою вже згаданого, Чандарли Халіля, їх почали віддавати на роботи турецьким селянам, де вони навчалися турецькій мові і осягали основи ісламу, а після цього їх зараховували в нове військо (*йен чер*) [74, С. 33].

Первинна практика набору яничарів позначилась на соціальному статусі їх наступних поколінь, які до середини XV ст., ймовірно, повністю зберігали свою особисту залежність від султана, не маючи права заповідати своє майно на

власний розсуд. Після смерті яничарів, які були набрані з числа полонених, все їх майно переходило до султана [84, С. 27].

Вирвані зі свого культурно-релігійного середовища, позбавлені родинних зв'язків, віддані в навчання представникам дервішського ордену бекташів і зобов'язані дотримуватися їх статут, в тому числі обітницю безшлюбності, яничари перетворилися в замкнуту військову корпорацію середньовічного війська - гвардію османських султанів. Вони призначалися головним чином для ведення загарбницьких воєн, але за їх допомогою султани могли тримати в покорі населення завойованих країн [31, С. 214].

З часом підрозділи яничар утворили найбільший корпус - *оджак* у складі султанської гвардії, яка вже існувала на регулярній основі. Крім піхотного корпусу яничарів до складу *капикулу* увійшли шість кінних *бьолюків*, *сюварі*, *корпус гармашів*, гарматна обозна служба, корпус зброярів і новобранці, а також два допоміжні підрозділи – корпуси саперів і бомбардирів [83].

Надалі, з відновленням наступальних операцій в Південно-Східній Європі і вторинним підпорядкуванням османської влади бейликів в Західній Анатолії, починається період швидкого поширення *тімарної* системи. У спадок тімар передавався лише в тому випадку коли син, як і батько пішов у військову службу [17, С. 40]. Широка роздача завойованих земель в якості умовних пожалувань призвела до помітного збільшення числа «людей меча» і розширення соціальної бази султанської влади.

Одночасно зросла чисельність яничар та інших підданих султана, що змусило Османську верхівку радикально змінити порядок комплектування капикулу. Оскільки колишні джерела поповнення не забезпечували потреби держави, почався систематичний набір (раз в 3 або 7 років) дітей і юнаків з підлеглого християнського населення Балкан, перш за все зі слов'ян і албанців, в порядку примусової розверстки або своєрідного «живого податку» - *девширме* [31, С. 282].

Походження системи *девширме* бере свої витoki ще в Візантійській імперії. Ймовірно, що візантія в XI ст. була змушена провести в деяких районах, населених слов'янами і албанцями, примусову мобілізацію кожної п'ятої дитини.

У будь-якому випадку, система *девширме* сформувалась в Порті вже після формування самого яничарського корпусу. Її розвиток загальмувався під час хаосу, що настав після вторгнення Тамерлана. У 1402 р. в битві при Анкарі яничарські та інші підрозділи *капикулу* були практично повністю знищені.

Відродив систему *девширме* Мурад II в 1438 р. він підвищив вплив *капикулу* і переорієнтував яничарів на завоювання європейських територій [11, С. 11].

Практика *девширме* відрізнялася від практики *пенчик* тим, що набору підлягали не полонені християнські юнаки, а сини християн, які проживали на землях, що увійшли до складу Османської держави. У середині-другій половині XV ст. практика *девширме* мала місце лише в тому випадку, якщо під час походів туркам діставалося незначна кількість полонених і спеціальні збирачі, зобов'язані набирати полонених християн, не могли забезпечити потреби в поповненні яничарського корпусу [67].

Зазвичай, турки-османи за системою *девширме* обирали підлітків 14-18 років, які набирались як в європейських, так і в азіатських володіннях Порті, причому вербувальники намагались відбирати юнаків середнього і вище середнього зросту, гарної статури, фізично розвинутих і з правильними рисами обличчя. Всі видатки (на одяг – червону накидку і гостроверхий ковпак такогo кольору, а також на харчування під час подорожі до Стамбулу) покривались за рахунок місцевого населення там, де відбувався набір *девширме*. У кількісному відношенні цей податок (хілат *баха* або кул *акчесі*) становив спочатку 90-100 *акче*, збільшившись з плином часу втричі, а в XVII ст. – вже в шість разів [80, С. 308].

Костянтин із Островиці описує набір наступним чином: «Тоді він (збирач) в своїй землі у тих християн, які мають юнаків, бере їх в кожному селі,

визначивши, яке село може дати більше, але так, щоб загальне число було набране сповна» [7].

Таким чином, можемо говорити про те, що до середини XV ст. набір через систему *девширме* проводився ще нерегулярно і залежав від можливостей поповнення яничарського корпусу за рахунок системи пенчик. Чисельність набираються залежала цілком від потреб яничарського корпусу і встановлювалася до проведення набору [67].

Варто зазначити, що хлопчики які набирались за системою *девширме*, піддавалися насильницькому потуреченню і ісламізації, для чого їх зазвичай направляли в турецькі сім'ї в Малій Азії. Через кілька років майбутніх «султанських рабів» повертали в яничарські казарми, з них відбирали кандидатів для служби при дворі, в яничарському корпусі [31, С. 282].

Крім того, з системи *девширме* були виключені шахтарі і ті, хто проживав на стратегічно важливих дорогах і виконував обов'язки по їх охороні. Після того як пройшов перший шок від введення *девширме*, багато сімей стали добровільно віддавати своїх дітей, вважаючи, що таким чином відкривають перед ними можливості хорошої кар'єри [11, С. 10].

Рекрути, ставши яничарами, вільно розпоряджались своїм майном, заповідаючи його за своїм бажанням. Всупереч сформованій, туркологічній літературі, думці дуже рано, до середини XV ст., яничари домоглися права одружитися [67]. «Мебде-и канун-и еничери оджагы тарихи» також згадує про давнє право яничар одружитися, але тільки після відходу їх з дійсної служби і з дозволу султана [2].

Дуже рано яничари починають виконувати ще одну важливу для Османської держави функцію - нести гарнізонну службу. У кожній завойованій турками фортеці яничари становили ядро її гарнізону і підпорядковувалися безпосередньо султану; *бейлербеї* - управителі провінцій, не мали над ними ніякої влади [67].

Потреба в поповненні постійного війська була особливо велика, оскільки Османська верхівка бачила в ньому найважливіший інструмент зміцнення

сильної центральної влади. У цей період частини, що склалися на платні у султана, диференціювалися: поряд з яничарською піхотою з'явилися загони кінної гвардії і корпус артилеристів - *топчу*. Переконавшись ще в кінці XIV ст. в ефективності нової - вогнепальної зброї, османські правителі в першій половині XV ст. стали активно оснащувати свою армію гарматами і мушкетами [31, С. 284].

Щодо особового складу яничарського пішого війська османські автори повідомляють, що на початку XIV ст. налічувалося, мабуть, не більше 1000 яничар. В одному османських джерел, що дійшли до нашого часу «Фетхнаме», і що з'явилося одразу після битви на Косовому полі в 1389 р, вказується невелика замітка про число яничар, які взяли участь у цій битві: «Мехмед, ага яничар, зі своїми двома тисячами лучників зайняв місце в авангарді» [67]. Але в 1475 р. докладний перелік підрозділів османської армії повідомляє про 6000 яничар, 3000 кінних капикулу, 22 000 кінних сипахи з європейських провінцій і 17 000 сипахи з Анатолії [11, С.10].

Яничарський корпус був створений як бойовий військовий підрозділ і служив ефективною військовою силою особливо при облозі фортець. Однак для того, щоб визначити бойову значимість війська яничар в ранній період історії Османської держави, слід порівняти його чисельність з іншим військовим утворенням турків-османів — *азебами*, які з'явилися приблизно в той же час, що і яничари [67].

Ранні османські джерела нічого не повідомляють про історію створення піхотного війська азебів. Тим цінніше представляються відомості про це Костянтина з Островиці. Він пише, що піше військо азебів було засновано при Султані Мурад I і використовувалося при облозі і взятті фортець. Азеби рекрутувалися в разі оголошення походу за указом султана, в якому місцевій владі повідомлялося, скільки азебів має виставити місцеве населення. Також він згадує що близько 20 тисяч азебів брало участь у завоюванні Константинополя [7].

На відміну від яничар азеби не були професійним піхотним військом і набиралися лише на час військових дій серед селянського населення Румелії та Анатолії. По суті, азеби були ополченням, набраним місцевою владою за указом султана в разі війни. У воєнний час вони отримували платню, проте після закінчення походу розпускалися по домівках.

Згідно з Кодексом, що датується правлінням султана Баязида II (1481-1512), від кожних 20 селянських сімей до османської армії набирався один азеб, для якого селяни були зобов'язані зібрати 300 акче. Безсумнівно, азеби становили значну частину піхоти османського війська, подекуди навіть більше ніж яничари [74, С. 51].

Варто зазначити, що протягом XV-XVII ст. структура *Сейіфії* (Збройних сил) складалася з флоту, *Еялет Аскерлері* (місцеві війська) і *Капикулу Аскерлері* (султанська армія). Флот включав в себе військових моряків і *левантів*, або морську піхоту. До складу і Еялет Аскерлері, і Капикулу Аскерлері входили з'єднання як піхоти, так і кінноти. Піхота Еялет Аскерлері була відома як *Ерлікулу Піядесі*, або «місцева піхота». Вона складалася з частин *мюсселем* («визнаних») - спочатку кінних, проте потім перетворилися в пішу міліцію. Крім того, існували підрозділи *Іджа-Релі*, або найманців, *азанів і левантів*, які не належали до флоту. У пізній період в якості місцевої піхоти були відроджені підрозділи *Секбан*. Їх не слід плутати з тими секбанами більш ранньої епохи, які становили еліту яничарських оджаків.

Піхота капикулу *аскерлері* (султанської армії) цілком включала в себе і яничарський корпус [11, С. 16-17].

Підрозділи яничар утворили найчисельніший корпус - *оджак* у складі султанської гвардії, яка вже існувала на регулярній основі. Крім піхотного корпусу яничарів до складу капикулу увійшли шість кінних *бьолуків*, *сюварі*, *корпус гармашів*, гарматна обозна служба, корпус зброярів і новобранці, а також два допоміжні підрозділи – корпуси саперів і бомбардирів [83, С. 134].

Яничарські корпуси являли собою найбільшу бойову силу імперії. Коли яничари не брали участі в походах, вони повинні були охороняти безпеку

стратегічних об'єктів імперії. Деяка їх частина по черзі служила в провінційних фортецях. У Стамбулі, під час засідань *Дивана*, вони стояли в караулі, а також служили, крім відведених молитвам ночей і вечора п'ятниці, міськими пожежниками і поліцейськими [93, С. 241].

Щодо організації яничарського корпусу, то він ділився на 196 ода (рот), в тому числі: 1) 101 ода піхоти (ябеїв); 2) 61 ода белюк; 3) 34 ода сейменів, або секбанів [17, С. 41]. Корпусом командував могутній ага яничар, що підкоряється безпосередньо султану. Його оточують численні офіцери, складові його диван [93, С. 240].

Частина яничарського корпусу мала право не брати участь у походах. Наприклад, *коруджі* - ветерани, які відслужили покладений термін і продовжували жити в казармах, охороняючи їх; *зіфтчі* - яничари, звільнені від військових повинностей, одержували яничарську платню і формально числилися в рядах корпусу із зобов'язанням виплачувати певну суму для закупівлі смоли; *отчі* - особливий розряд яничар-косарів, поряд з іншими категоріями, такими як *согаджі* і *сіркеджі*, зобов'язаних замість військової служби платити особливі податки або нести певні повинності.

Ще одна частина яничар-гірські *коруджі* - несли охорону важливих з військової точки зору гірських проходів до столиці імперії. Право звільнення від військової служби мали також *секбани-авджі* - елітні яничари 33-го білюка. Вище перераховані частини - це тільки деякі приклади окремих підрозділів яничар, які не брали участі в походах. Враховуючи об'єктивність цих даних і «точність» східного обліку в *дефтерах* (списках яничар) в корумпованій державі, точну кількість особового складу яничарської спільності практично неможливо підрахувати [76, С. 5].

Щодо озброєння, зазначимо, що під час боїв кожному яничару видавали зброю – зроблений з рогу лук, комплект стріл, щит, кинджал, сокиру, арбалет; тіло і голову вояків захищали лати і шоломи; крім того їм видавалися шанцеві інструменти – кирки і лопати для риття окопів. На перших етапах існування

корпусу яничари були озброєні переважно метальною зброєю (списами) [65, С. 34].

Варто зазначити, що яничари створювалися як стрільки з луків, хоча досить скоро їх зброєю стали арбалети, а з XVII ст., арбалети, в свою чергу, були повністю витіснені вогнепальною зброєю. Навчальним центром для стрільби з лука було тир - *талімхане*, а його керівником – *талімханеджибаши*. Як говорилося в «Історії походження законів яничарського корпусу»: «...старим і майстерним у стрільбі з лука по закону належить давати посаду талімханеджібаші. При призначенні на посаду талімханеджібаші її дають майстрам цієї справи...» [21, С. 5].

Досить поширеною практикою було відзначення султанами тих яничарів, які демонстрували високу майстерність на телімханеджи. Дехто з них за наказом султана переводився до кінних частин капикулу, частина – наділялась тімарами або переводилась на офіцерські посади в корпусі [81, С. 25].

До тих яничарів, які припускались дисциплінарних порушень, застосовувались покарання різного ступеня важкості. Нижчим чинам яничарського корпусу покарання призначав *кетхюда*, *чорбаджи* або *одабаши*. Незначні дисциплінарні проступки карались кількома днями арешту або завданням різної кількості ударів палицею. Інколи порушника дисципліни переводили зі столиці до віддаленої фортеці для несення впродовж кількох років залогової служби. Злочини середньої тяжкості карались тривалим засланням або тюремним ув'язненням, за скоєння тяжких злочинів застосовувалась смертна кара через повішення, але тільки після всебічного розслідування та з санкції великого візира [36, С. 181-182].

Все ж яничари були постійним дисциплінованим військом, із суворою організацією, інститутами підготовки молодих воїнів і офіцерських кадрів, відмінною уніформою і передовим озброєнням того часу.

Служба яничар проходила в суворій цнотливості і беззаперечній покорі; вони знали тільки одне заняття - війну; їх метою було - за життя здобич, а після смерті - рай, вхід в який відкривала боротьба за Іслам (Джихад). Кожен яничар

мріяв прийняти смерть в бою з невірними, отримавши почесне звання *шехид* [76, С. 6].

Щодо зовнішнього вигляду яничар, то комплект одягу воїна включав широкий каптан блакитного або синього кольору, верхній одяг – довга (до п'ят) долома з широкими рукавами, на яку ще й надягався плащ (барані). Крім того яничари носили вузькі шаровари та чоботи різного кольору залежно від їхнього рангу (вищі чини – жовті, старші офіцери – червоні, молодші – чорні). Яничарським чорбаджи (командир підрозділу) видавалось для пошиття шинелі сукно зеленого кольору (собрамані). Всім офіцерам яничарського корпусу комплект одягу видавався двічі на рік (літній комплект називався бахаріє, зимовий – земістаніє). Найприкметнішою та ексклюзивною ознакою приналежності до яничарського корпусу були бьорки, які тривалий час виготовлялись у спеціальній майстерні при яничарському корпусі [79].

А найбільш незвичайним з усіх яничарських символів був казан - великий мідний котел для приготування їжі. Кожна орта мала свій власний казан, який вважався найціннішим її скарбом. Весь особовий склад підрозділу раз на день збирався навколо нього для прийняття їжі. Коли казан проносили на параді, всі солдати і офіцери зберігали шанобливе мовчання. У бою він служив місцем збору орти при виникненні складної ситуації. У разі втрати казана офіцерів, які відповідали за нього, чекало розжалування і безчестя, а вся орта позбавлялася права марширувати на параді [11, С. 22-23].

Та зрештою постає питання, як яничари з їхньою довготривалою історією становлення, незвичайними функціями та унікальною системою організації постали в історичному часі й просторі, військо, в свій час що лякало провідних монархів Європи?

Тут варто звернути увагу, що на рубежі Нового часу в світі ісламу відбулося корінне перегрупування сил. На місці мамлюкського султанату, грізної імперії Тимура, Делійського султанату і Золотої Орди, яка розпадалася, утворилися нові могутні держави, перш за все імперії Великих Моголів, Сефевідів і Османів [35, С. 67]. Заходи, що вживалися султанською владою для

зміцнення централізованого апарату управління дозволили Османській державі подолати гостру соціально-політичну кризу і знайти сили для досягнення головної мети «священної» війни - взяття Константинополя, про яке вже згадувалось.

Готуючись до походу, турки провели ретельну підготовку, звернувши особливу увагу на створення важкої облогової артилерії. Одночасно вони споряджали великий флот. Султан зосередив проти Константинополя свої кращі війська, загальною чисельністю до 100 тис. чоловік. Захисників міста було мало не вдесятеро менше. Незважаючи на явну перевагу сил Мехмеда II, їм довелося тримати в облозі місто протягом п'ятдесяти днів [31, С. 290].

Свідчення про те, що яничари відіграли одну з вирішальних ролей у взятті міста (не зважаючи на їх порівняно невелику чисельність) знаходяться у розказі Костянтина з Островиці: «...В тому місці де оборонна стіна була розбита, султанські яничари під час штурму вбили грецького воєводу, якому була поручена ця ділянка. А коли голова була уражена, то й інші, злякавшись, мали відступити, і тоді яничари, зібравшись з силами, кинулись по стінам і почали різню...» [7].

29 травня 1453 р. столиця Візантії пала. «І тих, хто благав про пощаду, - розповідає очевидець подій Георгій Сфрандзі, - турки піддавали пограбуванню і брали в полон, а тих, хто чинив опір і протистояв їм, вбивали; в деяких місцях внаслідок безлічі трупів зовсім не було видно землі...» [31, С. 290]. Взятий Константинополь зазнав страшного розграбування. Військовий базар миттєво наповнився живим товаром і награваним майном. Грабіж міста тривав протягом одного дня.

Імператор Візантії Костянтин XI бився до останньої хвилини і був убитий яничаром. Його відрубана голова, за розповіддю Костянтина з Островиці, була доставлена султану зі словами: «Щасливий Пане, ось тобі голова твого найжорстокішого ворога». Голова Костянтина була виставлена на високій колоні в центрі міста. Сам яничар був щедро обдарований Мехмедом [74, С. 353-354].

Після взяття Константинополя Османська держава перетворилася на світову, що почала відігравати першорядну роль у міжнародній політиці. В епоху Відродження Османська імперія була головним ворогом християнської Європи [35, С. 67].

Варто також зазначити, що на період розквіту Османської імперії в кінець XV – перша половина XVI ст.. відбувається складання турецької народності, зі своєю територією, мовою, певними економічними та культурними особливостями [27, С. 40].

Важливим, для розуміння сили та статусу яничар в Османській імперії, є рідкісний на той час виступ який також припадає на період правління Мехмеда II. Під час повернення з військового походу Мехмеда, яничари несподівано виступили з вимогою для себе грошового подарунка в нагороду за досконалий похід. Як пише Ібн Кемаль, вишикувавшись рядами, при повному озброєнні - з кинджалами у поясах та луками і стрілами в руках, яничари дочекалися появи Мехмеда і, вимовивши всі належні побажання на адресу правителя, заявили, що «винагороду» за похід їм належить «золото і срібло». Шеха-беддін-паша і Турахан-бей, що знаходилися поруч з Мехмедом, почали соромити яничар, звинувачуючи їх у "непристойній" поведінці по відношенню до султана.

Не побоявшись бунту, молодий султан проявив твердість і не задовольнив вимоги яничар, визнавши його неприпустимою зухвалістю. Повернувшись до свого намету, він віддав наказ про зміщення з поста яничарського агі Куртчу Догана і про покарання палочними ударами старших яничарських офіцерів - *яябаши*.

Цей безпрецедентний виступ яничар під час султанського походу, що супроводжувався і настільки ж безпрецедентним покаранням палицями яничарського агі, показав, наскільки високо виросло усвідомлення яничарами себе як самостійної і сильної корпорації [74, С. 354].

У міру того як зростала чисельність яничар, вони ставали все більш норовливими і некерованими. Існували навіть такі інциденти, що коли яничари відмовлялися їсти суп, приготований для них після сторожової вахти біля палацу,

били котли ногами, ті самі котли, що були їх особливими символами, і тоді влада розуміла, що назріває бунт, і прагнула заспокоїти яничар, перш ніж прорветься їх невдоволення. Яничари вимагали права схвалювати сходження на престол кожного султана [12, С. 78].

Султан Мехмед II був жорстоким правителем з необмеженою владою, але в яничарському війську, втомленому походами, назрівав бунт. Мехмед повернув під державний контроль близько двадцяти тисяч сіл і господарств, перед тим утримувалися як *вакфі* і *ємляки*, і розподілив їх в якості тімарів. Цей захід викликав обурення, особливо серед старих і впливових сімей, улемів і шейхів з дервішами. Ці незадоволені почали пропагандистську кампанію і згуртувалися навколо старшого Мегмедового сина Баязида. Це вони підняли після смерті Мегмеда яничарське повстання [37, С. 185]. Коли в 1481 р. Баязид II купив їх підтримку своїх спірних претензій на трон. Яничари розцінили його «підношення» як прецедент і домагалися таких дарів від усіх наступних султанів під загрозою відмови підтримати чергового володаря [12, С. 78-79].

Саме за правління Баязида II (1481-1512) відбувається зміна порядку комплектування яничарських корпусу. В середині – другій половині XVI ст. практика девширме застосовувалась тільки в тому випадку, коли турки захоплювали незначну кількість полонених і тому не могли забезпечити всіх потреб корпусу капикулу в його поповненні [80, С. 39-310].

На період його правління також було створено *бьолюк аги* (*бьолюклю*), коли трапився черговий яничарський заколот на чолі з *секбанбаши*. Потрібно було застосувати радикальні заходи для запобігання повторенню цього у майбутньому, тому до складу яничарського корпусу було додано ще один підрозділ, який складався з 34 бьолюків. Командувач цього підрозділу (*міралем-ага*) і одночасно ага яничарського корпусу користувався цілковитою довірою султана і призначався з числа найближчих султанських дорадників. Невдовзі до складу бьолюку аги входив вже 61 підрозділ, в кожному з яких нараховувалось 50 чол [81, С. 24].

Надалі, яничари починають активно втручатися в державні справи Османської імперії. У квітні 1512 р., вони підтримали повалення Баязида II на користь Селіма I. Саме тоді яничари вперше послужили інструментом для насильницького відсторонення правлячого султана від влади, але цей випадок був аж ніяк не останнім. Султан Мехмед II істотно підвищив статус яничар, а Селім, який не міг прийняти потурального ставлення до держави шаха Ісмаїла і прихильникам *кизилбашиів*, був продовжувачем цієї традиції [9, С. 504-505].

У 1514 р. під час походу султана Селіма I проти іранського Ісмаїл-шаха яничари вигадували різні причини, щоб повернутися, нарікали на складнощі, з якими їм доводилося зіткнутися під час бою, а також намагалися влаштувати повстання. Такий стан справ змусив султана прийняти жорсткі заходи для їх заспокоєння, зокрема він наказав стратити яничарського агу і прийняв рішення призначати його самостійно, тоді ж була введена посада помічника аги. Однак і такі жорсткі міри щодо перетворення яничарського корпусу на слухняне військо не дали очікуваних результатів [29, С. 47-48].

Надалі, султан Селім I повелів брати трапезундців в яничари, з тим, щоб вони були донощиками і допомагали запобігати яничарським бунтам. «Жителі Тарабузана - шкідливі люди, люди лукаві ... як тільки один такий з'явиться серед них (з страху доносу) неможливо буде збиратися разом 4 – 5 яничарам. Тоді яничари не зможуть підняти заколот». Але мова йде про людей, які були мусульманами і брати їх в корпус було незаконно, тому що в нього набиралися тільки християни, тобто мова йде про порушення законів яничар [21, С. 7].

Говорячи про період найвищої політичної могутності Османської імперії, який припадає на час правління турецького султана Сулеймана I (1520-1566рр.), історики зазвичай мають на увазі виняткову військову міць Османської держави [66, С. 144-145].

Правнуку Мехмеда II належало розширити Османську імперію далі і підняти її вище, до вершин її могутності і престижу, ніж задумував сам Завойовник.

У 1525 р. після повернення з Едірни в Стамбул султан Сулейман зіткнувся з бунтом яничар. Ці войовничі піхотинці розраховували на щорічні кампанії, щоб не тільки задовольнити свою спрагу бою, а й забезпечити собі додаткові доходи від грабежів.

Вони почали заколот, грабуючи митниці, будинки вищих чиновників та інших людей. Група яничар силою проклала шлях в приймальню султана, який, був змушений піти, коли інші стали погрожувати його життю, наставивши на нього свої луки. Заколот був придушений за допомогою страти їх аги і декількох офіцерів, підозрюваних у співучасті, тоді як інші офіцери були звільнені зі своїх постів. Солдати були заспокоєні за допомогою грошових підношень, але також і перспективою кампанії на наступний рік [10, С. 234].

Звернемо увагу на те, що на період правління Сулеймана Пишного чисельність корпусу яничарів мала тенденцію збільшуватися. Регістр 1527 р. свідчить про те, що Сулейман мав у своєму розпорядженні 87 927 осіб, які несли «зовнішню службу» [11, С. 21-22].

На XVI ст. осередок яничар складався з 196 підрозділів, що включали до свого складу 101 орту, доповнену 95 бьолуками яничар. Загальна кількість осередку приблизно визначалося в 40000 чол. деякі історики занижують цю цифру. Підставою їх висновків служать дані про кількість яничар, які виступали в той чи інший похід. Насправді більше половини яничарського корпусу знаходилося на гарнізонній службі [76, С. 6].

Варто зазначити, що зростання кількості яничар було також пов'язане зі зменшенням ролі феодалного кавалерійського ополчення – *сіпахів*, яке ще до кінця XVI ст. залишалося ударною силою османського війська [24, С. 744-745].

Значення підрозділу *бьолук аги* суттєво збільшилось за часів правління Сулеймана Кануні, який був зарахований до складу 1-го бьолука. Під час видачі платні він з'являвся у однострої яябаши, отримував належні йому гроші, після чого додавав до нього золоті монети та роздавав їх яничарам свого бьолука [81, С. 27].

Тож не дивним є те , що на часи його правління припадає багато змін на користь яничар. За султана Сулеймана I спеціально для яничар у Стамбулі була побудована мечеть Орта *месджиді*, де відбувалась урочиста п'ятнична служба у присутності яничар (інколи цю мечеть відвідували й султани) [82, С. 94-95].

Як раніше зазначалося, приблизно у середині XVI ст., а можливо й дещо раніше, яничари отримали право брати шлюб та створювати сім'ї. Одруженим яничарам дозволили жити в своїх будинках, а згодом і неодружені відмовилися залишатися в казармах і підкорятися суворій дисципліні. Імперія була змушена турбуватися і про сім'ї яничар, так як грошей, які вони отримували, було недостатньо для того, щоб утримувати родину [29, С. 24].

У той самий час відбувається повне переозброєння яничарського корпусу. На 1532 р. переважна більшість яничарів вже мали на озброєнні мушкети, і тільки одна тисяча з їх числа ще не мала навичок у користуванні ними, продовжуючи робити ставку лише на старі зразки зброї [65, С. 24].

Яничари виявилися найзручнішою для османського уряду військовою силою для розширення застосування вогнепальної зброї та збільшення кількості штурмових військ, бо саме штурм фортець став основною формою військових дій [24, С. 744-745].

Тим часом протягом XVI ст. відбувався перерозподіл тімарного фонду на користь капикулу. Для тімаріотів - сипах і навіть їх командирів зі зміцненням інституту капикулу скорочувалися можливості для отримання нових тімарів та й для просування до вищих посад при дворі і в уряді. Натомість, вихідці з капикулу стали займати всі вищі посади в державі, аж до великих візирів, причому багато з державних діячів капикулу виступали як ставленики певних соціальних або етнічних груп османського суспільства [35, С. 85].

Також, у зв'язку зі зростаючим впливом в державі, з XVII ст. командирам яничарського корпусу стали присвоювати ранг візира. Головним серед старших командирів корпусу був *секбан-аші*, який до XV ст. займав пост аги і очолював військо яничар. Зі вступом на посаду йому надавався пост *санджакбея* (правитель області) [76, С.7].

Отже, варто підсумувати, що яничарські корпуси пройшли довготривалий шлях формування, зумовлений релігійними та культурними впливами, а також частково потребами часу. Такі обставини, безсумнівно вплинули на ієрархічні особливості та дисципліну в османському війську. Ці особливі корпуси, з плином часу та з клопіткою працею кожного яничара, стали елітарним військом й жахали вправним володінням своїм ремеслом передові армії Європи.

1.2. Криза інституту яничарства та його ліквідація.

При наступниках Сулеймана становище стало помітно змінюватися, що пов'язано, як з низкою внутрішньополітичних змін в самій Османській державі, так і з зовнішньополітичними причинами. Наприкінці XVI ст., військова міць Османської імперії похитнулася. Завоювання Сулеймана позначали собою межі територіального просування турків, як на Заході, так і на Сході, де їм була протиставлена зростаюча державна і військова міць Австрійської імперії Габсбургів і Сефевідського Ірану [66, С. 146].

Яничарський піхотний корпус протягом довгого часу був потужним військовим формуванням імперії, прообразом регулярної армії [23, С. 103]. З часом яничарський корпус - по суті, регулярна і оплачувана державою армія - почав перетворюватися в особливий соціальний інститут, багатьма сторонами свого життя вкорінювався в інші прошарки османського суспільства і поступово змінювався. Яничари знаходили свої власні корпоративні інтереси і з плином часу почали використовуватися різними групами правлячого класу в якості інструменту для досягнення різних політичних цілей [74, С. 54]. Розосередження яничар по всій імперії прискорило процес поступового перетворення їх в своєрідний соціальний прошарок, тісно пов'язаний з улемами (духовенством), ремісниками і торговцями [23, С. 104].

Досить замкнутий військово-професійний характер яничарського корпусу зберігався приблизно до середини XVI ст., до часу правління султана Селіма II (1566-1574). Починаючи з його царювання яничарське військо починає зазнавати помітних змін [74, С. 54-55]. Це було пов'язано зі змінами в самій структурі Османської імперії. Вже за наступні півстоліття воно втрачає свою «кастовість»,

що забезпечувалась системою девширме, суворим дотриманням законів та правил внутрішнього життя оджаку [82, С. 95-96].

При Селімі II яничари отримали офіційний дозвіл на одруження - правда, тільки ті, хто вже не міг нести дійсну військову службу [74, С. 104-105]. У 1574 р. яничари домоглися права записувати в корпус своїх дітей, а в 1582 р. під час війни з Іраном, в яничарське військо стали записувати дорослих мусульман [23, С. 106]. Це призвело до розмивання жорстких правил його комплектування та сприяли проникненню до їх середовища значної кількості декласованих елементів, які не мали спеціальної підготовки [82, С. 96].

Корупція, яка з часів Сулеймана I процвітала у верхах, дійшла до самих низів Османської адміністрації і набула загального характеру. Навіть султан Мурад III (1574 - 1595), не гребував брати хабарі. Слідом за верхами і чиновництвом, свавілля охопило полки капикулу. Від залізної дисципліни, що панувала в армії капикулу до 1584 р., нічого не залишилося. У 1589 р. яничари здійснили перший збройний виступ у столиці [35, С. 88].

За період з 1562 по 1609 рр. чисельність армії, що складалася на платні, більш ніж подвоїлася, а витрати на неї зросли майже в три рази. Погіршилося і становище маси тімаріотів, які відчували чималі матеріальні втрати в результаті псування срібної монети і зростання її вартості. Оскільки державна скарбниця раз у раз виявлялася порожньою, відчувала матеріальні труднощі та частина армії, яка була на жалуванні. У цих умовах розквартировані в провінції війська, особливо яничари, які і раніше дозволяли собі побори і вимагання, не соромилися відкрито оббирати населення. Мустафа Селяник повідомляє, що навесні 1592 р. в Стамбул прийшла скарга з Ерзурума, в якій говорилося, що: «яничарські загони відібрали у нас землю, оселилися на ній і лагодять перешкоди нашим справам і заробіткам. Не дозволяючи нам торкатися до продовольства, насильством і несправедливістю забирають його в свої руки і продають нам втридорога.... Все це стане причиною великого заколоту і смуту» [73, С. 176].

Крім того, варто звернути увагу й на інші досить серйозні явища розладу дисципліни в Османській армії. Ухилення від військової служби саме по собі не

було новим явищем в Османській практиці. Після турецько-перської війни 1578-1590 рр. уряд вже був змушений звернути особливу увагу на стан військової дисципліни. У виданому влітку 1593р. султанському указі про похід в Угорщину воїнам суворо заборонялося ухилятися від військової служби під якими б то не було приводами.

Автор турецького трактату «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи», про яничарський корпус початку XVII ст., повідомляє, що багато яничарів, які були розквартировані в провінції, отримували в обласних кадіїв свідоцтва про хворобу за підписом місцевих *нотаблів (аянів)* і отримували тим самим можливість не брати участі в поході. Велике число яничар прагнуло бути записаним в ті розряди яничарського корпусу, для яких не передбачалося безпосередньої участі в походах [74, С. 106].

Важливим фактором стала чисельність яничар в період упаду дисципліни. Оскільки сипахійська система не могла вже виступати в якості джерела військової сили, Порта була змушена збільшувати чисельність постійних військ і особливо яничарського корпусу. За деякими даними, у 1595 р. в реєстрах яничар було записано 25 тис., а через три роки — 35 тис. осіб. Колишня система комплектування постійних військ на основі "девширме" виявилася не в змозі забезпечити таке множення рядів яничар, і в 30-х роках XVII ст. влада фактично зовсім відмовилася від неї [31, С. 301].

Не малу роль в історії інституту яничарства відіграла Хотинська битва 1621р. Переконавшись в поганих бойових якостях своєї регулярної армії султан Осман II задумав провести військове перетворення яке можна розглядати, як першу спробу військової реформи в Османській державі. Осман прийняв рішення замінити малопридатних для ведення бойових дій стамбульських яничар, яничарськими формуваннями, розквартированими в Єгипті, зміцнивши їх новими підрозділами стрільців-піхотинців і вершників, рекрутування яких було розпочато в Анатолії [74, С. 107].

Однак перші ж спроби здійснити ці плани викликали опозицію всередині правлячої верхівки, серед яничар і мусульманського духовенства. Яничарський

бунт коштував життя султану і його найближчим радникам. Вторинна поява на престолі Мустафи I (1617-1618, 1622-1623), абсолютно нездатного керувати країною, породило негативну реакцію в Анатолії. Найбільш яскравим її виразом став заколот губернатора Ерзурума Абаза Мехмед-паші, в ході якого було знищено кілька яничарських гарнізонів. Слідом за початком заворушень в азіатських провінціях влада в Стамбулі ще раз змінилася: на султанський трон був зведений 11-річний Мурад IV [31, С. 301].

Лише в другий період правління Мурада IV традиціоналісти домоглися значного успіху. У 1631р. султану була подана "Записка" Кочібея - справжній маніфест яничар, дрібних тімаріотів та інших прихильників старовини, які вимагали повернутися до «законностей» Сулеймана I. Мурад IV прихильно прийняв "Записку" і поклав її в основу своєї політики. Командири окремих яничарських корпусів і лідери різних угруповань правлячого класу підписали спільний документ-декларацію про підтримку султана. З їх допомогою Мурад IV в порівняно короткий термін вдалося навести залізний порядок [35, С. 89].

У XVII–XVIII ст. яничари почали займатися торгівлею та ремісництвом. Влада закривала на це очі, оскільки будь-яким чином намагалася відволікти увагу яничар від політики. Згодом під контролем у яничар опинилася значна частина зовнішньої торгівлі. Поширилася практика формального членства в яничарському корпусі, будь-хто міг заплатити гроші і стати яничаром та отримати право на їх пільги. Під час військових походів яничари все частіше відмовлялися йти в бій, а натомість займалися грабуванням та підпалами [29, С. 50].

Від XVII ст.. *шейхюльіслами* та улеми часто відгравали таку ж, як і яничари, роль, діставши повноваження скидати візирів та султанів. Щоб надати своїм повстанням законності, яничарам була потрібна фетва від шейхюльіслама. Вони інколи були звичайним інструментом у боротьбі цих сил, але їхні фетви відбивали громадську думку. Усунення султана Ібрагіма (1640-1648) є переконливим прикладом цього.

Криза у війні з Венецією та його божевільні свавільства відвернули від нього громадську думку й штовхнули яничарів на повстання. На чолі зі своїм шейхульїсламом, улеми прийшли до мечеті Султана Ахмеда і, з'єднавшись із повсталими, прибрали уряд до своїх рук і обрали верховного візира. Валіде-султан у Палаці не мала жодного іншого вибору, як підтримати повсталих. Ідучи до Палацу, улеми запропонували Ібрагімові зректися влади [37, С. 198].

Звернемо увагу на те, що яничари квартирувалися і несли службу переважно в столиці, залишаючи місто лише для участі у військових походах і урочистих виїздах султана. При цьому в 1670 р. яничарський корпус налічував 53849 чол., з яких 39470 перебували в Стамбулі, і 14379 - у провінційних гарнізонах. До 1680 р., загальна чисельність яничарського корпусу становила 54222 чол. [22, С. 21-22] Значно зросла кількість яничар перед походом на Відень. У 1683р. армія Кара-Мустафи в поході на Відень налічувала близько 200-220 тис. чол., в т. ч.: 30 тис. яничар, 15 тис. кінноти капикулу [75, С. 45-47]. Потреба в збільшенні чисельності яничар для війни 1683-1699 рр. привела до видачі дозволу вербувати в корпус ремісників і торговців, які отримували завдяки службі новий соціальний статус і звільнення від податків.

Після укладення Карловицького миру турецька влада провела "чистку" яничар. У липні 1701р. був виданий фірман про виключення зі списків всіх селян і городян, записаних в яничарський корпус під час війни. Також заборонялося проводити подібні набори в майбутньому, пропонувалося провести перевірку всіх, хто має яничарське свідоцтво і виключити з корпусу осіб, які не несуть дійсної служби. Завдяки цій мірі чисельність яничар до 1702 р. була скорочена до 33389 чол. Однак настільки радикальні скорочення викликали невдоволення серед яничар і привели в 1703 р. до бунту, що закінчився скиданням султана Мустафи II. [22, С. 22]

Наступне, не менш важливе повстання за участі яничар розпочалося вже восени 1730 р. В кінці 1729 р. і початку 1730 р. за наказом уряду був введений високий військовий податок. Збирання цього податку, що супроводжувалося численними актами свавілля з боку влади, загострило стан справ в Стамбулі. На

першому етапі повстання об'єдналися різні соціальні групи Стамбульського населення, кожна з яких переслідувала свої цілі. Яничари скористалися обуренням народу, щоб звести рахунки з урядом. На зустрічі з Махмудом I Патрона Халіл зажадав від імені повсталих знищення всіх введених податків і мит. Султан негайно ж погодився задовольнити вимоги повсталих. Незабаром виявилися відмінності інтересів і цілей серед повсталих. Улеми і значна частина старих кадрових яничар рішуче порвали з повсталими і підтримали Махмуда I. [31, С. 302].

Таким чином, вже у XVIII ст. яничари стали небезпечними не для ворогів, а для османського уряду та імперії в цілому. Варто підкреслити, що цей час був викликаний до життя затяжною соціально-економічною і політичною кризою колись могутньої імперії. XVIII століття стало періодом різкого ослаблення держави османів, часом важких військових поразок і економічних негараздів, неухильного падіння міжнародного престижу держави. З середини XVIII ст. все більш очевидним стало відставання Османської імперії від передових європейських держав, де швидкими темпами розвивалися капіталістичні відносини [57, С. 4].

На час царювання Селіма III (1789 – 1807) яничарський корпус став явним анахронізмом, що не відповідав вимогам часу. Спроби попередників реорганізувати корпус яничар і зміцнити його боєздатність не приносили жодних результатів. В оточенні Селіма III були люди, які пропонували навести порядок в яничарському корпусі. Але Селім III підтримав іншу групу наближених, яка вважала за необхідне створити абсолютно нову, по-європейськи організовану регулярну армію.

Оскільки було очевидно, що відразу неможливо замінити всю стару військову організацію, значну увагу було приділено традиційним військовим формуванням. З'явився указ про підвищення дисципліни в лавах феодального ополчення, були вжиті заходи щодо підвищення боєздатності яничарського корпусу [73, С. 180].

Починання, що здійснювалися султанським урядом, зачепили багатьох представників правлячого класу, які виступили проти султана. У боротьбі з Селімом III його противники активно використовували яничар, чиї привілеї опинилися під загрозою в результаті проведення військової реформи. Тому реалізація планів йшла успішно лише в перші роки. Пізніше хід перетворень сповільнився, а в 1807 р. Селім, намагаючись втриматися на троні, і зовсім відмовився від своїх нововведень [35, С. 388].

Спираючись на підтримку *ямаків* - солдатів допоміжних військ, змовники 25 травня 1807р. виступили проти султана. Нерішучість Селіма III лише підіграла запал заколотників [73, С. 180]. В результаті цього яничарського бунту в травні Селім III був скинутий, а потім убитий [31, С. 303].

Султаном став Махмуд II, зайнявши трон, він, аби заспокоїти яничар, відразу підписав укази про амністію повстанцям, відмовився від реформ, які розпочав великий візир Мустафа-паша Байрактар, а саме скасував регулярне військо «*навчених сейменів*». Після того, як Мустафа-паша загинув (1808 р.), вони розправилися з усіма прихильниками нової організації війська та «*нової системи*», знищивши усі казарми нових військ та переважну більшість їх солдат, яничари, сп'янілі успіхом, стали ще більш свавільними [9, С. 687].

Султан Махмуд II, що придушував повстання в Греції за допомогою, по суті, «найманих» військ, був сповнений рішучості довести до кінця розпочату Селімом III військову реформу. Він зважився на ліквідацію корпусу яничар. Військові дії в Греції вкотре продемонстрували вкрай низькі бойові якості турецьких військ, зокрема яничар [73, С. 181].

У лютому 1823 р. Махмуд II призначив на пост яничарського аги Хюсейн-пашу. Новий ага відразу продемонстрував своє негативне ставлення до бунтівних яничар. У першу чергу він розпочав боротьбу проти найбільш відомих яничарських бунтівників. Хюсейну вдалося стратити та вислати з Стамбулу значну частину бунтівних яничарів. Яничари гостро реагували на вжиті Хюсейн-пашею заходи. У результаті до початку 1824 р. заворушення серед яничарів ще більш посилювалися [39, С. 114].

Становище, що склалося в Османській імперії в 1824–1825 рр., тобто напередодні реформи, певною мірою сприяло зміцненню позицій султана в його боротьбі за створення абсолютистської держави [29, С. 52].

Навесні 1826 р. султан і Порта затвердили проєкт створення нових піхотних частин, корпусу *ешкінджі*, який повинен був бути організований і навчений за європейською військовою системою; планувалося, що він складатиметься з 8 тис. солдатів і офіцерів.

Бунт яничар почався в Стамбулі 15 червня 1826 р., через два тижні після видання указу султана про формування корпусу ешкінджі [73, С. 182]. Проти яничар виступило населення Стамбула і духовенство. Їх знищення було офіційно оголошено богоугодною справою, а смерть у битві з ними – подвигом за віру [29, С. 53]. Заколот який почався, був використаний Махмудом II для знищення яничарського корпусу. Повсталі, що налічували, за різними оцінками, від 10 до 20 тис. чоловік, були оточені регулярними військами і розстріляні вогнем артилерії. Протягом одного дня було вбито близько 6-7 тис. яничар, решта 15-20 тисяч були заслані або розподілені по інших частинах [31, С. 309].

17 червня 1826 р. збори вищих сановників прийняли історичну для Османської імперії постанову про ліквідацію яничарського корпусу. З цього приводу був виданий спеціальний указ султана [73, С.183].

Можна підсумувати, що з розкладом дисципліни, суворого строю та зі зміною традицій в яничарському війську з'являється все більше кризових явищ, які імперія вже не здатна подолати шляхом реформування. Варто зауважити, що це були радше загальні тенденції для всіх структур держави починаючи з XVIII століття. Проте, ще одним ключовим фактором, що призвів до ліквідації корпусу яничар, слугували їх непокора та надмірні вимоги до уряду імперії. Отже, можемо говорити про те, що кризові явища в яничарському корпусі османської армії це довготривала тенденція, що почала прогресувати з поглибленням загальнодержавної кризи і, зрештою, поєднання непорозумінь та неоездатності яничар призвело до ліквідації цієї державної інституції.

Таким чином, можна підсумувати, що яничарські корпуси формувалися під впливом різних ідейних течій, а також політичних обставин, але все ж османським султанам вдалося створити нову військову систему, яка вже не знала пережитків родоплемінної військової організації. Не менш важливим є те, що цим солдатам досить швидко вдалося від статусу полонених або ж "живого податку" перейти в статус елітного війська султана.

Можна стверджувати, що на період найвищого розвитку Османської імперії XV – XVII ст. яничари доводили свою могутність з кожною новою військовою кампанією. А з захопленням головного центру православних християн - Константинополя – яничари, ймовірно, зрозуміли усю важливість своєї справи та своє привілейоване становище.

З цього часу вони являли собою потужну, не тільки військову, але й політичну силу. Свої корисливі та політичні амбіції військові починають проявляти за допомогою бунтів та змов. Найбільшого розвитку та розширення корпус яничар отримав саме за правління султана Сулеймана I Пишного. Період його правління став «золотим віком» не лише для цілої імперії, що значно розширила свої володіння, а й для яничар, армія яких отримувала все нові привілеї та налічувала близько 40 тис. чоловік.

Але починаючи з XVIII ст. яничари, як частина османської державної системи, були не зацікавлені у будь-яких нововведеннях не на їх користь, і виступали загалом проти нововведень в країні.

Такі зміни у настроях яничарського корпусу були зумовлені відходом від головних принципів комплектування та функціонування війська. Кожен охочий за хабар міг стати членом цього військового формування і отримати привілеї. Дозвіл на шлюб та прийняття в лави яничар їх синів, а також мусульман спричиняло падіння дисципліни та розколювало військо.

Згодом яничари з елітарного війська османських султанів, що дивувало своєю підготовкою та дисципліною, перетворилося на силу, що загрожувала Османській імперії більше ніж будь-який інший ворог.

Османські володарі були досить серйозно занепокоєні військовою слабкістю воїнів та розкладом дисципліни в лавах яничар. Зрештою, проти яничар ополчилися не лише деякі незначні опоненти, а й навіть населення та султан, і все ж таки державна машина Порти відважилась на ліквідацію небезпечного для ладу в країні інституту яничарства, що займав панівні позиції в державі вже не одне століття.

Розділ II. Урядова система Османської імперії

2.1. Формування владних інститутів в Османській імперії та їх розвиток в XV – XVIII ст.

Формування управлінських структур Османської держави відбувалося під впливом її військових завоювань в XIV – XVI ст., що призвело до етнічного та релігійного розмаїття на її територіях.

На чолі Османської держави стояв абсолютний монарх, якого прийнято іменувати різними титулами. Найчастіше дослідники використовують титул султан, що має арабське походження, але разом з тим використовують також титул шах або падишах перського походження, а також титул хан – тюрксько-монгольського походження. Крім того, інколи додають і титул цезаря та базилевса (титул римського імператора османські султани стали носити після взяття Константинополя в 1453 р.). Так, наприклад, повна титулатура Сулеймана I, який в 1520 р. став на чолі Османської імперії в час її найвищого розквіту, звучала наступним чином: «Цар царів, Тінь Бога на Землі, Цезар всіх земель Риму, правитель тридцяти семи королівств, повелитель персів і арабів, володар морів Середземного і Чорного, надславної Кааби і пресвітлої Медини, великого Єрусалима і трону Єгипетського, Ємену, Адена, Сани, Багдаду, Басри Аль-Ахси і міст Нуширивана, Азербайджану, Алжира, земель татарських, Лурістана, Курдистану, Анатолії, Румелії, Караману, Валахії, Молдовії, Угорщини і багатьох інших земель і царств султан і падишах» [59, С, 98].

Таке розмаїття пов'язане із переплетенням різних політичних традицій, які запозичувалися та інтегрувалися в турецькій державі періоду правління османів. Крім того, султан неодмінно належав до єдиної з XIII ст. гілки нащадків Османа, який правив з 1280 по 1326 р. Через певне спотворення імені Османа в Європі, його підданих почали називати оттоманами [51].

Варто відзначити, що в Османській імперії певний час була відсутня чітко обумовлена процедура престолонаслідування, через що частими були конфлікти між потенційними кандидатами на владний трон. З огляду на це та з метою збереження цілісності держави, з XVI ст. поступово почала утверджуватися

практика т.зв. «закону братовбивства», за яким, той з династії, хто опинявся на троні, наказував страчувати своїх суперників. Цю практику остаточно ввів Мехмед II у «Канун-наме» (зібранні законів), щоб гарантувати для своєї династії абсолютну повноту влади: «І кому з моїх синів дістанеться султанат заради загального блага допустимо умертвіння єдиноутробних братів. Це підтримано і більшістю улемів. Нехай вони діють відповідно до цього» [2]. Він же й першим подав приклад, наказавши задушити свого малолітнього брата у день свого сходження на престол [16, С. 141]. Втім, навіть це не убезпечувало від збройних суперечок за трон. Причиною була стара тюркська традиція, за якою синів султана (з дванадцяти років) з наставниками відправляли губернаторами в різні куточки османської держави. І поки батьки були живі принци намагалися отримати губернаторство ближче до столиці й інколи ще при житті батька розпочинали боротьбу за престол. Починаючи із Селіма II на губернаторство почали відправляти лише найстаршого із синів, а всі інші утримувалися в палаці фактично під замком. Після смерті батька найстарший сховався на престол і міг на власний розсуд поводитися із ув'язненими братами [37, С. 69-70].

Починаючи з XVII ст., практика братовбивства зникла, а принців, які могли претендувати на престол, закривали у таємну кімнату палацу, яку називали «Кафес» (клітка). Дана система остаточно утвердила право успадкування престолу за принципом старшинства. В результат, наприкінці XVII ст. і в XVIII ст., на троні опинялися султани, які до цього тривалий час перебували під замком [93, С. 101-102]. Доля їхня була незавидна: вони не мали права покидати кафес, їх не дозволялося мати дітей, більшість із них, через тривале утримання під замком і постійних страх за своє життя, мали психічні відхилення, що не могло не позначитися на їхньому султануванні [37, С. 70].

Самого поняття «султан», свого більш коректного значення цей термін набуває лише у X столітті. Як в Корані, так і взагалі в перші століття ісламу цим словом позначалося тільки абстрактне поняття влади; в цьому сенсі слово султан вживається і пізніше, але разом з тим їм стали позначати і одноосібного представника світської влади, на противагу імаму, представнику релігійного

авторитету . У цьому значенні, слово султан, мабуть вперше, зустрічається у Табарі в оповіданні про події 875-876 рр.; йдеться про прибуття «султана» для війни з бунтівником Я'куб ібн Лейсом [19].

Першим актом нового султана було сідання на престол («джулус» - «сходження на престол»), далі слідувало складання присяги на вірність з боку сановників, т.зв. ритуал «беіат». Султан давав яничарам бакшиш або дар щасливого зішестя. І лише після усіх формальностей перебирання влади приступали до похоронних церемоній. В цей же час довірені особи розсилалися по мечетях імперії із закликом назвати ім'я нового султана під час п'ятничної проповіді (хутба) [93, С. 102].

Важливим елементом сходження на престол була церемонія т.зв. «оперізування мечем», що являло собою коронування та миропомазання нового султана. Відбувалася церемонія в мечеті Ейюба, що розміщувалася біля гирла заливу Золотий Ріг і мала сакральне для мусульман значення: по-перше, це була перша мечеть, яку побудували турки після захоплення Константинополя в 1453 р.; по-друге, у ній зберігався камінь з мечеті Кааба в Меці; по-третє, там зберігався меч Османа, засновника турецької держави, яким і опоясували майбутнього султана перед сходженням на престол [71, С. 9]. Ця церемонія була запозичена Османами частково від Сельджуків, частково – від Аббасидів. Щоправда у Османів церемонія трішки відрізнялася, оскільки не залишилося нащадків аббасидських халіфів, які б могли здійснити формальне благословення новому султану. У Османській імперії цей ритуал виконував муфтії, який благословляв султана на правління, а султан, у свою чергу, у присутності візирів та пашів клявся обороняти віру та закони пророка Мухамеда. Після цього всі присутні кланялися султану, цілували поли його одягу, чим визнавали його своїм законним правителем і пишно й багатолюдно проводжали султана до палацу [96, С. 98-99].

Султан в Османській імперії зосереджував у своїх руках і політичну, у духовну владу. Він був володарем імперії, якою управляв напряму або через великого візира та інших сановників, визначав, хто займе ту чи іншу високу

посаду, був головнокомандувачем армії, причому десять перших султанів особисто вели війська у походи. Втім традиція особистого ведення війська султаном поступово нівелювалася і остаточно зійшла нанівець у XVIII ст. і з цього часу війська вели візири від імені султана [93, С. 102-103].

Низку міфів пов'язаних з владою султанів в Османській імперії розвінчують свідчення мандрівників які дійшли до нашого часу. Одним з таких джерел стали «Листи з турецького посольства» англійської леді Мері Вортлі Монтегю, опубліковані в 1763 році. На думку мандрівниці, одним з таких міфів, було уявлення про турецький деспотизм як нічим не обмеженій формі влади. В одному з листів англійська інтелектуалка доводила, що влада султана Порти не була настільки абсолютною, як це було прийнято вважати. Вона писала про величезне значення армії в державних справах, що створила ситуацію, коли султан був таким же рабом, як і жителі його імперії, а також про те, що піддані цього правителя в разі невдоволення яким-небудь чиновником могли вимагати у нього його видачі, і ніщо і ніхто вже не могли врятувати винуватця від народного гніву [56, С. 23]. «Такі були благословенні умови, в яких знаходився самий абсолютний монарх на землі», - підводить висновок своїм міркуванням мандрівниця [1].

Разом з тим, попри таку владу, султан дотримувався принципів шаріату. Усі його імперські едикти або хатті-шеріфи, вважалися другорядними і будь-який важливий політичний акт султана передбачав попереднє схвалення фетвою (правовою думкою) головного муфтія, провідного авторитета в області ісламського права [18, С. 133-134].

Постулати шаріату, особливо ті що відносились до сфери політики, суспільного життя, були обов'язковими для всіх жителів Османської імперії. Навіть султан не мав влади для зміни будь-якої частини шаріату. Османські султани були дуже обмежені у виборі рішень, особливо при розробці загального курсу зовнішньої та внутрішньої політики [94, С. 250].

В Османській імперії, як і в Сельджукській державі в Малій Азії, роль мусульманського права завжди була досить значною. Будь-яких істотних

відмінностей в застосуванні цього права в практичному житті як в османському, так і в інших мусульманських державах не було. Отже, в широкому сенсі воно і не представляло щось специфічне для системи управління Портою [92].

Загалом система функціонування Османської імперії була кодифікована в Канун-наме – «Книзі законів», яка була складена наприкінці правління Мехмеда II і містила опис ієрархії держави, її звичаїв та інститутів, прибутків і штрафів, які держава була уповноважена вводити. Канун-наме Мехмеда II складався з трьох глав: 1) декларування рангів аянів та високої знаті, 2) декларування необхідних для великих султанів церемоніальних звичаїв та порядків, 3) положення про злочини та жалування всіх чиновницьких осіб [41, С. 104].

Сулейман продовжив законотворчу діяльність своїх предків, намагаючись осучаснити основні закони, спираючись на інститут державного управління (світську та виконавчу установу) та мусульманський інститут (релігійну та законодавчу установу). Інститут управління складався із султана та його сім'ї, чиновників його двору, посадовців уряду, постійної армії та великої кількості молодих осіб, яких готували до майбутньої чиновницької служби і майже всі які були народжені в християнських родинах, а, отже, були рабами султана. Паралельно ці управлінській структурі існував мусульманський інститут, який складався виключно з народжених мусульманами. Судді та юристи, богослови, священики, професори, вони складали в якості хранителів традицій та виконавців священного закону ісламу улеми, стан учених мужів, які відповідали за підтримку структури просвіти, релігії та закону на усій території імперії [18, С. 194.].

Крім того, з 1517 р., коли було завойовано Єгипет, султан став главою сунітської мусульманської общини, «тінню Бога на землі». Як свідчить А. Кримський, останнього халіфа з династії Аббасидів було взято у полон, де до нього ставилися з належною повагою, а після смерті Селіма I його відпустили назад до Єгипту, де він і прожив до своєї смерті, чим і припинилося на той час чисто формальне аббасидське халіфство. Але існує переказ, що цей халіф урочисто (у мечеті Святої Софії) передав султанові Селімові I Грізному та його

наступникам з династії Османів, своє право на халіфство, тобто усю духовну владу над усіма мусульманськими правовірними народами [46, С. 127-130]. Як би там не було, але після завоювання арабського Сходу султан став захисником святих місць ісламу (Мекки та Медини, до яких добавився Єрусалим, а також Багдад, Наджаф та Кербела – священні міста шиїтів) та доріг туди. Кожного року, для підтвердження своєї політичної ваги, султан-халіф відправляв до Мекки спеціальний махмал, паланкін. Цей титул означав першість османського султана серед усіх мусульманських правителів. Втім, як стверджує Ф. Хітцель, тривалий час цей титул не вважався офіційним та вагомим, оскільки османські султани в мусульманському світі тривалий час і так вважалися найвпливовішими, а титул халіфа втратив свій престиж, і лише починаючи з XVIII ст., а, особливо, з XIX ст., цей титул набуває все більшої ваги, що було пов'язано із кризою Османської імперії та вислизанням повноти влади з рук султанів [93, С. 103-104]. Власне вперше чітко ідея про сан халіфа османського султана була сформульована в тексті Кючук-Кайнаджирського мирного договору, за яким султан мав визнати незалежність Криму і де султан іменований «Яко Верховний халіф Магометан», та й у мирний час цей титул починає набувати все більшої ваги [96, С. 81].

В цілому, султан являв собою втілення ідеї централізованої держави, володіючи абсолютною владою, яка обмежувалась виключно його підпорядкуванням ісламським канонам. Він наказував і судив, видавав фірмани від першої особи, завдяки чому він видавався всезнаючим та всевладним, оскільки укази стосувалися як загальних суспільних питань, так і приватних проблем підданих, незалежно від того, живуть вони в центрі чи вдалині від центру влади. Щодо султана використовувався епітет «завжди переможний», він був оточений великою кількістю чиновників, священнослужителів, лікарів та астрологів, а також виконавчий орган, повністю підконтрольний султану – Диван [93, С. 104-105].

Варто нагадати, що з моменту завоювання Константинополя, останній став столицею Османської імперії, відомий під назвою Стамбул. У Стамбулі були зосереджені всі палацові та державні органи влади, урядові та духовні установи,

резиденції султанів, великого візира, шейх-уль-іслама, султанський гарем і т. ін. [96, С. 96] Як зазначав французький дослідник Р. Мантран, «не дивлячись на розмаїття територій та народів, які знаходяться під владою султана, впродовж всієї своєї історії османська столиця, Стамбул, була втіленням імперії спочатку завдяки космополітичній природі свого населення, де, однак, турецький елемент був головуючим та переважаючим, а згодом завдяки тому, що вона являла собою синтез цієї імперії у вигляді її адміністративного і воєнного, економічного й культурного центру» [72, С. 79-80]. Тут було побудовано пишний палацовий комплекс Топкапи (в турецьких джерелах відомий під назвою Серал – від перського *Seraï* – великий дім, палац) – це було свого роду місто в місті (його площа удвічі більша, ніж сучасна площа держави Ватакан), в якому працювало більше 50 тис. осіб. Палацовий комплекс Топкапи був побудований за принципом чотирьох дворів, оточених стіною та розділених між собою. Головні ворота – Ворота Володаря або Баб-і хумаюн – вели в перший двір, в якому розміщувалися службові та підсобні приміщення. У другому дворі, за Воротами Привітання розміщувалася канцелярія Дивана та скарбниця. За Воротами блаженства був третій двір, де містилися гарем та внутрішні покої – ендерун, в яких розміщувалася школа підготовки управлінських кадрів. В четвертому дворі містилися різні павільйони, мечеть Софа, гардеробна та низка інших приміщень [15, С. 49-50].

Диван діяв у столиці або в будь-якому іншому місці, де знаходився султан і був найвищим центральним органом османської держави. Число його членів постійно зростало. Із територіальним розширенням Османської імперії та проведенням політики централізації влади, збільшувалася чисельність глашатаїв султана та Дивану – чавушів (гінців), до обов'язків котрих входило доводити зміст урядових указів та розпоряджень до широких мас. Наприклад, в 1453 р. чавушів нараховувалося 200 осіб, в 1600 р. – вже 692 особи [16, С. 139-140].

Диван засідав з різною періодичністю. Так, зазвичай, Диван працював щодня, на початку XVI ст. він збирався вже лиш п'ять разів на тиждень. При султані Мехмеді IV (XVII ст.) Диван збирався спочатку двічі на тиждень, пізніше

– 4 рази. В наступні роки періодичність роботи Дивану також змінювалася. На початку XVIII ст. Диван своє значення майже втратив, оскільки центр тяжіння перемістився до палацу великого візира, де збирався інший Диван. А з 1837 р., коли було утворено кабінет міністрів, Диван перестав існувати [16, С. 141].

Загалом для управління державними справами існувало два дивани:

1) «Диван-и хумаюн», створений в XV ст. – Султанська або імперська рада, до складу якої входили великий візир, казаскери Румелії та Анатолії, кадій Стамбула, ага яничар, нішанджи, дефтердар та капудан-паша або каптан-и дерья. Веденням протоколів при султанській раді займалися спеціальні писці, т.зв. «хаваджигян»;

2) Рада великого візира, створена у XVII ст., відома під назвою «Баб-и алі» або «Висока Порта». До ради великого візира входили сам візир або садразам, його перший заступник, реіс уль кюттаб або реіс-ефенді, глава фінансового відомства – «баш дефтердар», «дефтердари» та «нішанджи» (хранитель султанської печатки) [20, С. 90-91]. Відомство нішанджи було протокольным департаментом імперії: його чиновники оформляли численні укази султана, скріплюючи їх спеціальною тугрою – монограмою правлячого султана, без якої указ не мав сили закону. Крім того, до середини XVII ст. відомство нішанджи виконувало також дипломатичні функції, здійснюючи зв'язок Османської імперії з іншими державами [72, С. 88].

Засідання султанського Дивана відбувалися у другому дворі палацу Топкапи під назвою Куббу алти («під куполом»). З середини XVII ст. засідання відбувалися не лише в Топкапи, а й у резиденції великого візира, яка отримала назву Висока, Блискуча Порта (Баб-і алі) або просто Порта. З XVIII ст., а особливо в XIX ст., коли управління стало прерогативою великого візира, цим терміном стали називати османський уряд загалом [93, С. 107].

Коли урядування було перенесено із султанського палацу до резиденції великого візира, візири султанського Дивану втратили свій вплив та значення. Водночас три урядовці, що були безпосередньо на службі великого візира, поступово набували політичної ваги: кяг'я-бей (відав політичними та

військовими справами), чавуш-баши (отримував скарги та подання в імперській раді) та реісюлькюттаб (головний секретар імперської ради, який зберігав державні договори та правила). Кожен із них став справжнім членом уряду при великому візирі, а після 1720 р. вони здобули статус візирів. У XIX ст. вони стануть відповідно міністром внутрішніх справ, міністром юстиції та міністром закордонних справ [37, С. 111].

До прерогативи Дивану належали всі питання, які стосувалися війни та миру, перемовин з іноземними послами, управління державою, фінансів, протоколу двору. Він був вищим органом правосуддя, куди міг звернутися кожен підданий імперії. Диван розглядав всі скарги, виносив вирок або, що було частіше, передавав справи до суду [36, С. 123-125].

З початку заснування Османської імперії і формування її урядових структур, султан завжди особисто був присутнім та головував на засіданнях Дивану. Цей орган влади отримав свою назву за місцем, на якому сидів султан і всі його предки-кочівники в шатрах. Втім, Мехмед II цей привілей передав великому візиру, а сам перестав відвідувати засідання Дивану, і лише інколи спостерігав за ними з прихованої кімнати, яка розміщувалася над залом засідань і мала назву «око султана». Цю практику перейняли і наступники Мехмеда II [19, С. 131-132].

Диваном керував великий візир – друга особа в державі. Ця посада існувала з моменту заснування османської династії і була утверджена за одними даними в 1327 р. [72, С. 87], за іншими – в 1362 р. [68, С. 29] Високий статус великого візира був підтверджений і зафіксований у Канун-наме Мехмеда II: «Візир-і азам – перш за все глава усіх візирів (вузера) та воєначальників (умера). Він стоїть вище всіх, являється повноважним представником усіх сановників. Довіреном мого статку являється мій дефтердар і перший уповноважений (тобто великий візир). І при Найвищій присутності по рангу великий візир попереду всіх» [2].

Великий візир мав украй широкі повноваження. Так, Пьотр Толстой, перший російський посол в Османській імперії, описував свої спостереження

щодо управлінської системи останньої. Зокрема, він відзначав, що великий візир «творить, що хоче, і спиняти його ні в чому, крім самого султана, [який за ним мало дивиться, але в спокої та в забавах перебувати воліє, думаючи, що візир все добре робить] ніхто не може» [4, С. 39]. І дійсно, великий візир зосереджував у своїх руках величезні владні повноваження: головував на засіданнях Дивану, в засіданнях якого, як вже зазначалося, султан, починаючи з XV ст., не брав участі, він був генерал-аншефом військових кампаній з чого часу, як султан перестав брати участь у походах [93, С. 105].

Великі візирі в Османській імперії займали особливу роль. Вони не тільки займалися державними справами і зберігали мухур - державну печатку, а й були правою рукою самого султана, який в більшості випадків прислухався до порад Великого візира. Щоб потрапити на цю посаду, спочатку слід було зарекомендувати себе на більш низьких постах, а потім підніматися по кар'єрних сходах. Коли території Османської імперії значно збільшилися, завдяки вдалим військовим і морським кампаніям, кількість візирів зросла з трьох до шести. Тобто, щоб стати Великим візиром, потрібно було отримати пост шостого візира, потім п'ятого і так далі, але іноді візирів міняли місцями. Після того як Великий візир помирає або він був скинутий, то на його місце призначався другий візир [14, С. 323].

Часта відсутність візира у столиці спричинила появу посади каймакампаші, який виконував функції великого візира, і, починаючи з кінця XVI ст. ця посада набуває все більшої ваги. Разом з тим, влада великого візира мала певні кордони: він мав радитись з іншими візирами щодо важливих справ, не міг витрачати державні кошти без погодження із головним скарбничим, не мав влади над улемами, яничарам, персоналом султанського палацу, йому не були підконтрольними особиста охорона та оточення султана [93, С. 105].

Султан Сулейман I Пишний створив новий прецедент при призначенні великого візира, який використовували його наступники. Своїм головним візиром він обрав не якогось військового суддю або провінційного губернатора з офіційної ієрархії, а людину-фаворита зі свого власного двору та близького

оточення, про ділові якості якого султан знав із власного досвіду – Ібрагіма-пашу, якого знав із самого дитинства [18, С. 191].

До обов'язків великого візира входило стежити за громадським порядком у столиці, раз на тиждень скликати дорадчу раду для обговорення міських справ, а також відвідувати ринки [93, С. 105-106]. Зазвичай, засідання уряду, присвячені життєдіяльності Стамбулу, відбувалися по середах. Після засідання великий візир інспектував ринки у супроводі пишного ескорту: кадії основних районів міста, яничарський ага, голови цехів та численні чиновники столичної адміністрації [72, С. 96]. Великий візир доповідав султану в письмовому чи усному вигляді про всі важливі питання, які стосувалися державного управління, всі інші питання він вирішував самостійно, оскільки за традицією «султан візирським правлінням державним, і трудами його обороняється від всякого докучання» [4, С. 39].

У 1654 р. канцелярію великого візира було виокремлено зі служби султанського двору і це, у свою чергу, посилило роль великого візира в Османській імперії. Разом з цим, зменшувався вплив султана і його двору. Свідченням цього можуть бути наступні дані. Так, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. султанський двір забезпечував лише 26,3 % вакансій в центральному апараті та 38,5 % – губернаторів провінцій. Натомість зростає чисельність претендентів, які опиралися на родинні зв'язки або підтримку впливових покровителів з числа візирів та пашів. В 1664-1683 рр. на оточення візирів та пашів припадало більше 30 % призначень на найважливіші посади в центральному уряді і не менше 20 % знову затверджених губернаторів, в наступному двадцятилітті (1684-1703) ця цифра зросла до 40 % у першому випадку і до 42 % у другому [52, С. 60-61].

Втім, попри таку, здавалося б, широту владних повноважень, становище великого візира було вкрай вразливим, оскільки повністю залежало від настрою султана та впливу на останнього його оточення. Султан своїм повелінням призначав великого візира, й так само легко позбавляв цієї посади, інколи й шляхом умертвіння. Цікаву приказку наводить у своїй праці А. Кримський: «А

бодай тобі везірувати в султана-Селіма!», яка є відображенням того як легко й швидко змінював Селім I своїх візирів, що, у свою чергу, робило цю посаду вкрай небезпечною. Деякі візири обіймали свої посади не більше місяця, деяким вдалося протриматися довше, але у сукупності це вело до частоті їх зміни, причому призначення відбувалися інколи всупереч бажанням кандидата [46, С. 116-117]. Підтвердженням цього є наступні дані: впродовж XVI ст. змінилося 39 великих візирів, впродовж XVII ст. – 64, впродовж XVIII ст. – 65, частину яких було страчено. Були й винятки, коли деякі великі візири не лише довго правили, але й були вихідцями з однієї династії (як, наприклад, династія Кеprüлю), яким вдавалося в умовах кризових явищ приймати мудрі рішення [93, С. 107].

Цікаво описується вступ на посаду нового візира в «Донесенні про посольство князя К. Збаражського в Туреччину в 1622-1623 рр.». У документі говориться, що новопризначений візир з'являється на аудієнцію до султана лише на наступний ранок після дня призначення. Одягнений у пишний одяг великий візир вітає султана у приміщенні, призначеному для прийому послів. Там у кутку є завіса, за котрою містяться набиті бавовною голови тих візирів, котрих султани за погану службу наказали задушити. Це було свого роду попередженням великому візиру: або служиш чесно, або й твоя голова опиниться там [5, С. 139].

З моменту заснування Османської держави існував лише один візир, який керував адміністративно-фінансовими установами. При султані Мурад I (друга половина XIV ст.) їхня чисельність зростає до трьох осіб, а при Мехмеді I (перша чверть XV ст.) їх уже було п'ять осіб, серед яких вже виділявся великий візир [97, С. 29]. Наприкінці XV ст. уже було двадцять три візири і вони ділилися на т.зв. внутрішніх та зовнішніх. Внутрішні візири виконували свої обов'язки під куполами Дивана, а зовнішні візири – з кінця XVI ст. призначалися бейлербеями великих ейялетів. Проте з 1731 р. внутрішні візири практично не призначалися, оскільки повноваження від Диван-і Хумаюн (який перетворився на чисто символічний орган влади) майже повністю перейшли до Високої Порти [36, С.130-131].

Варто відмітити також той факт, що на початках діяльність великого візира та командуючих військами не суміщалися і посада командуючого військами вважалася вищою від посади візира. Проте, починаючи з середини XIV ст. ці посади почали суміщати. А вже з XVIII ст. великого візира все частіше називали садразамом, який вважався головним помічником султана. Як правило, зі зміною султана змінювалися й садразами [16, С. 142].

Окрім того, серед великих візирів часто опинялися вихідці із наборів девширме (уродженці балканських християнських сіл). Цю практику почав запроваджувати ще Мехмед II Завойовник, який вважав, що християни, які навернулися в іслам і чия кар'єра напряму залежала від прихильності султана, будуть вірними султану в усіх його починаннях [18, С. 108-109].

Традиційно другий візир був найпершим кандидатом на посаду великого візира, але на остаточне рішення впливали капі-агаси, валіде-султан або наставник султана. Тому новий великий візир був змушений опиратися на підтримку яничарів, улемів чи впливових палацових осіб [37, С. 108].

Загалом, система цивільної адміністрації, якою керував великий візир від імені свого господаря, опиралася на чотири «стовпи імперії». Число чотири було наповнене священним змістом і символізувало чотирьох ангелів, які за Кораном підтримують трон; чотирьох соратників Пророка, які стали чотирма праведними халіфами; чотири вітри небесних. Першим стовпом був великий візир, який, як і інші сановники, носив титул паші, що буквально означає «нога султана» і якому підпорядковувалися інші візири. Другий стовп об'єднував відповідальних за здійснення правосуддя двох кадіаскерів (один від Румелії, європейської частини імперії, та один від Анатолії, азійської частини імперії), військових судів, які назначали всіх інших суддів. Третій стовп утворювали дефтердари, фінансові контролери, скарбничі державної казни, які відповідали за фіскальне та фінансове управління. Четвертим стовпом були нішан-джи – канцлери і державні секретарі, котрі готували едикти султана і ставили на них відтиск його підпису, тугру або нішан, в якості його печатки [18, С. 132-133].

Сулейман Пишний, займаючись законодавчою діяльністю, зміцнював державну владу, особливо в сфері інститут мусульманства. Він підтвердив та розширив повноваження глави улеми, великого муфтія, шейх-уль-іслама, зробивши його фактично рівним великому візиру, встановивши таким чином баланс між повноваженнями законодавчої та виконавчої гілок влади в державі [18, С 198-199]. Так, лише шейх-уль-іслам володів правом тлумачити будь-яке рішення світської влади з точки зору положень Корану та шариату. Його фетва (документ, який схвалював акти вищої влади) була необхідна навіть для султанського указу. Фетва шейх-уль-іслама могла навіть санкціонувати позбавлення султанів влади та їх сходження на престол. В Османській імперії посада шейх-уль-іслама дорівнювала посаді великого візира, який, як уже зазначалося, здійснював щорічний традиційний офіційний візит, чим підкреслювалася повага світської влади до голови мусульманського духовенства [72, С. 89]. Разом з тим, не варто думати, що шейх-уль-іслам був недоторканною особою в державі. Вже сам факт призначення шейх-уль-іслама султаном ставило його в залежність від глави держави. Він міг бути усунутий з посади та вбитим без будь-яких на те підстав. Але, маючи вище духовне звання і будучи охоронцем священного закону, то перед його фізичним вбивством, необхідно було позбавити шейх-уль-іслама його сану. Крім того, шейх-уль-іслами або муфтії досить часто змінювалися [96, С. 103].

В цілому, як зазначає радянська дослідниця С. Орешкова, при Мехмеді II і його наступниках сформувалися органи центрального управління імперією, які поділялися на три незалежних, непідконтрольних одна одній, системи: 1) воєнно-адміністративне управління (від тімаріота, через санджакбея, бейлербея до великого візира); 2) судово-релігійна система, яка включала судів-кадіїв на місцях і через кадіаскерів була підконтрольна шейх-уль-ісламу; і 3) фінансове управління, яке підкорялося дефтердару (державному скарбничому, міністру фінансів). Функції між цими системами управління розділялися [60, С. 13-14].

Державні чиновники Османської імперії умовно поділялися на адміністративних (мюлькіє мемурулари), «людей пера» (калем мемурулари),

військових (асакарійє) та на служителів культу (улема). «Люди пера» поділялися на три групи: 1) секретаріат дивана (Диван-и хумаюн калемі); 2) відомство з обліку земельних володінь (дефтер-і хакані); 3) фінансове відомство (хазіне-і хакані) [99, С. 111-115]. Кожного чиновника мали упізнавати по кольору одягу, кольору взуття, покрою одягу, а також формі тюрбану та бороди власника. Так, наприклад, візири носили одяг зеленого кольору, в ісламській ієрархії муфтії носили білий одяг, представники улемів – ліловий, мулли – небесно-блакитний. Щодо кольору взуття, то у державних службовців вона була зеленого кольору, у палацових чиновників – світло-червоного кольору [18, С. 134].

При Мурадї I вся територія османської держави була розділена на дві провінції (бейлербейліки) – Анатолію та Румелію. Вся повнота адміністративної, духовної та військової влади в провінції належала бейлербею, якому підпорядковувалися всі санджаки, які входили до складу провінції [98, С. 32]. На чолі санджаків стояли санджак-беї, які відали збором та керівництвом військами султана в межах своїх територій, підтримкою порядку в інтересах громадської безпеки та забезпечували регулярну сплату податків. Санджаки в свою чергу поділялися на низку великих і малих землеволодінь – зеаметів та тімарів. В межах санджаків виокремлювалися кази на чолі з каймаками та нахійє на чолі зі старостою (мюдюр) [42, С. 103].

Впродовж XVII-XVIII ст. в основній одиниці провінційного управління – ейялеті – досить автономно та самостійно діли три представника центральної влади: валі (губернатор), кадї та дефтердар. Кожен із них мав свій апарат управління і був підзвітним перш за все тим, хто їх призначав: губернатор – великому візиру, суддя – відповідному кадіаскеру, скарбничий – фінансовому відомству [55, С. 157].

З XVIII ст. османські правителі почали розуміти, що вони більше не в змозі розширювати сферу впливу ісламу, тому їм треба зберегти те, що залишилося. Це пріоритетне завдання вирішувалося за рахунок надання нових поступок, як місцевим правлячим елітам, так і європейським групам інтересів, які потребували сировинних матеріалів і ринках для своїх процвітаючих економік.

Таким чином, політичні поступки місцевим елітам були причиною децентралізації протягом XVIII ст. [95]

Хоча адміністративна структура Османської імперії періодично змінювалася, але основними одиницями залишалися ейялети, які поділялися на санджаки. Так, наприклад, на початку XVII ст. країні ділилася на 23 ейялети та 216 санджаків. Наприкінці XVIII ст. імперія складалася із 32 ейялетів, поділених на 247 санджаків [20, С. 106-107]. Разом з тим, потрібно пам'ятати, що існували й інші одиниці в адміністративній структурі Османської імперії з різною формою підпорядкування (васальні держави; санджаки зі спадковим управлінням; спадкові сімейно-родові володіння з податковим, адміністративним та судовим імунітетом на умовах несення військової служби; санджаки, які управлялися спадкоємцями престолу – шехзаде) [53, С. 77]. Так, до залежних територій з особливим статусом належали: шеріфат Мекки, Кримське ханство, Молдавія і Волощина, князівство Семигороду, республіка Дубровник, князівства грузинські та черкеські. У васальних державах османи інколи наділяли місцеві династії автономією у внутрішніх справах, але їх примушували сплачувати щорічну данину та поставляти допоміжне військо для походів [44, С. 77].

Загалом, станом на XVIII ст. в столиці сформувалося три центра влади: султанський палац, Порта та резиденція муфтія, причому стали помітними три основних результати трансформації системи центральної влади: ослаблення позицій султанського палацу, зростання ролі Порти та посилення впливу улемів [53, С. 142-154].

Крім того, потрібно зважати, що в Османській імперії починаються відцентрові тенденції, пов'язані із кризою тімарної системи та зміцнення влади місцевих чиновників, які поступово мінімізували свою підлеглість султану. Вже на рубежі XVI—XVII ст. з'являється нова соціальна категорія населення, яка володіла великими земельними наділами та нерухомим майном – айяни. Поступово вони стали брати участь у вирішенні усіх місцевих питань господарювання та управління, а згодом почали займати й найвищі посади в системі провінційного адміністративного апарату, володіючи нерідко владою

більшою, аніж губернатори, яких призначав султан і які змінювалися досить часто. Крім того, айяни мали власні військові підрозділи і на кінець XVIII – на початок XIX ст. вони контролювали більшу частину провінцій Османської імперії. Яскравим прикладом може бути Алі-паша Янінський, який відкрито виступав проти султана і вимагав незалежності, що змушувало султана використовувати свої війська для упокорення айяна. І це був непоодинокий випадок [72, С. 140-141]. Значний вплив на формування місцевої влади мав і той факт, що з XVII ст. Порта, намагаючись обмежити незалежність очільників ейялетів та санджаків, почала відбирати у них земельні володіння, а також центральний уряд почав скорочувати термін перебування пашів на їх посадах: в XVII ст. він в середньому коливався в межах двох років, у XVIII ст. – становив не більше одного року. Через це управителі провінцій, не маючи попереднього зиску, намагалися перекладати на своїх помічників усі управлінські питання, що робило їх вкрай впливовими [54, С. 173-174]. Все це змушувало султанів та урядовців іти на реформування існуючої владної структури, щоб зберегти імперію, яка неухильно рухалась до занепаду.

Таким чином, формування та розвиток владних інститутів в Османській імперії впродовж XV – XVIII ст. відбувалося під впливом її військових завоювань, що вплинуло на систему управління держави та призвело до етнічного та релігійного розмаїття на її територіях. Владні повноваження зосереджувалися в трьох центрах: султанському палаці, Порті та резиденції шейх-уль-іслама. Втім, починаючи із XVII ст. Османська імперія вступила у смугу кризи, яка потребувала не лише соціально-економічних, а й політико-управлінських реформ.

2.2. Реформування османської урядової системи в XIX ст. – на початку XX ст.

Кризові явища в Османській імперії впродовж XVIII ст. настільки загострилися, що стали загрожувати самому існуванню держави. Країна потребувала серйозних та системних реформ, які й розпочалися на рубежі XVIII – XIX ст.

Зайнявши наприкінці XVIII ст. престол, Селім III приступив до реформування в багатьох сферах життя імперії, у тому числі й управлінській. Його політика отримала назву «новий порядок». Диван до цього часу вже фактично повністю утратив своє значення (на його засіданнях обговорювалися другорядні питання, наприклад, питання стрижки принців) і його функції злилися із функціями Порти. Було утворено два меджліси – мешверет і шура. До складу меджліс-і-мешверет (дорадчий орган для обговорення та ведення державних справ) увійшли члени Дивану. Меджліс-і-шура скликався при великому візирі у випадку війни, укладення миру або угод з іноземними державами. До його складу входили шейх-уль-іслам, казаскери та інші державні діячі [96, С. 111]. У сфері провінційного управління були підготовлені правила, які мали на меті обмежити владу пашів, встановивши трирічний термін перебування на посаді губернатора та повторне призначення на цю посаду залежало від рівня задоволення населення його діяльністю [18, С. 412-413].

Коли на престол зійшов Махмуд II, він продовжив цю політику й розпочав низку реформ, спрямованих на відновлення могутності Османської імперії та модернізації її управлінських центрів відповідно до тогочасних європейських тенденцій.

Одним із перших нововведень стало утворення в 1821 р. Бюро перекладачів (до цього в якості перекладачів використовувалися піддані-християни), до обов'язків якого входила підготовка перекладачів-мусульман, а також переклад кращих європейських (перш за все французьких) трактатів із військової справи [20, С. 77-78]. Фактично, Бюро стало школою підготовки власних турецьких кадрів, які володіли іноземними мовами.

На початку березня 1834 р. було видано султанський указ про реорганізацію державного апарату. Згідно з указом, усі посади поділялися на чотири класи і чиновники кожного класу мали носити відмінні знаки. Тоді загальна чисельність чиновників Дивана складала 45 осіб. Три головних міністра – іноземних справ, внутрішніх справ та фінансів – називалися «риджал» («обрані») або «еркян» («стовпи держави»), всі інші чиновники при Дивані

називалися «хаджегян» (панове Дивану), цей титул поширювався також на чиновників, які не мали посад при Дивані [20, С. 110-111].

Махмуд II скасував управління великого візира, а його повноваження поділив між двома міністрами – іноземних та цивільних справ (згодом міністерство внутрішніх справ), управління дефтердара (скарбничого) було перейменовано в міністерство фінансів. Над ними, будучи об'єднуючою ланкою, стояв великий візир, який деякий час називався прем'єр-міністром. Поступово нові інститути перетворювалися на реальні інструменти управління, по мірі того, як старі чиновники Порти замінювалися новим поколінням цивільних чиновників, які вирізнялися освітою, соціальним походженням та загальною культурою [18, С. 459].

В 1838 р. було утворено Кабінет Міністрів, на чолі з великим візиром, якого інколи називали прем'єр-міністром, який мав свого заступника. Першим прем'єр-міністром став Мехмед Емін Рауф Паша. Були створені міністерства внутрішніх та іноземних справ, фінансів. При військовому відомстві (сераскерлик), яке деякий час було незалежним від уряду, почала діяти Військова рада [16, С. 293]. Впродовж ХІХ ст. було кілька спроб перейменувати садразама в прем'єр-міністра: в 1839 р., 1873 р. та 1879 р., але досить швидко поверталися до більш звичного найменування – великий візир або садразам і це найменування використовувалося до кінця існування Османської імперії. Крім того, зовнішнім відмітним знаком садразама була султанська печать (мухр-і хумайюн) у незмінному вигляді яйцеподібної форми у вигляді каблучки з вишуканим ланцюжком у золотому гаманці. Великий візир постійно носив її при собі. Із вилученням у нього печаті він позбавлявся своєї посади [96, С. 109].

Важливим нововведенням було утворення двох вищих державних рад, які займалися розробкою проектів реформ, – Вищої ради юстиції та Консультативної ради при Порті. Члени обох рад назначалися спеціальною комісією та затверджувалися султаном. До складу комісії входили військовий міністр (сераскер), міністр іноземних справ, міністр торгівлі та міністр фінансів. Вища рада юстиції складалася з п'яти членів та двох секретарів. Окрім

законодавчих функцій, Вища рада юстиції зобов'язувалася в судовому порядку розбирати суперечливі справи між членами уряду та іншими підданими імперії, а також судити чиновників [30, С. 37]. Вища рада юстиції мала засідати в палаці султана Топкапи, а Консультативна рада виконувала ті ж функції при Порті. В роботі Консультативної ради брали участь великий візир, військовий міністр, міністр фінансів, морський міністр та ін. За розпорядженням султана, Консультативна рада два дні на тиждень розглядала лише справи, пов'язані з реформами, а в інші дні – решту питань. Протоколи засідань цих двох днів вручалися султану, схвалення якого було неодмінною умовою для прийняття рішень [30, С. 37-38].

Важливим елементом управлінського реформування в Османській імперії стала адміністративна реформа 1834 р. та новий адміністративний поділ імперії, зумовлений ліквідацією тімаріотської системи, певними територіальними втратами та прагненням до централізації адміністративного управління. Так, Османська імперія поділялася на 36 вілайетів (12 в європейській частині імперії та 24 – в азійській), які склалися зі 125 санджаків та незалежних воєводств та 1267 каза [20, С. 107]. В провінціях реформована Махмудом II адміністрація поступово була поставлена в повну залежність від центрального уряду і влада була зосереджена в руках вищої особи в державі – султана. Місцеві меджлиси періоду танзимату відрізнялися від консультативних рад (диванів) з аянів при губернаторах, утворених у XVIII ст., трьома суттєвими ознаками: значно ширшим представництвом, системою висування та обрання (аяни висувалися зі свого середовища) та широтою повноважень (диван аянів був лише консультативним органом) [30, С.78].

Для модернізації управління імперією Махмуд II ввів фундаментальну новачку в сфері права. До цього правова система базувалася на шаріаті – священному Божественному законі та канунах – едикти султанів в ролі халіфів. Тепер було введено в дію звід законів на основі цивільного права, який не залежав ні від шаріату, ні від правителя. В цих законах чітко прописувалися усі

правові процедури щодо цивільних чиновників за службові зловживання з акцентом на кримінальну відповідальність [18, С. 460-461].

Варто відзначити, що до 1838 р. чиновники в Османській імперії платні від держави не отримували, а засоби для існування здобували, використовуючи своє службове становище. Існував звичай продажу посад державою. Коли Мустафа Решид-паша ввів 1838 р. систему жалювання посадовцям, останні всіляко намагалися цьому протистояти, оскільки розмір фіксованої платні був у рази меншим від тих доходів, які вони отримували раніше. Широке впровадження фіксованого жалювання почало проводитися лише після проголошення Гюльханейського хатта [30, С. 39-40]. Більше того, в 1850 р. була введена обов'язкова для вищих чиновників церемонія присяги султану і державі під час вступу на посаду. Великий візир та шейх-уль-іслам перед вступом на посаду зобов'язані були дати у приміщенні Високої Порти, а міністри у приміщенні Ради Міністрів клятву на Корані та промовити наступну формулу: «Клянусь, що не порушу вірності своєму падишаху і великій державі і не буду брати хабара..., не прийму також і заборонених падишахом офіційних подарунків; не буду також марнувати кошти державної скарбниці та знищувати майно держави, що не дозволю й іншим» [96, С. 113-114].

Продовжив реформаторську діяльність син Махмуда II Абдул Меджид, який в листопаді 1839 р. видав Гюльханейський хат-і-шеріф, відомий як Танзимат (упорядкування, укладення). Він був оголошений в присутності іноземних послів у павільйоні, де раніше виготовляли солодощі з трояндових пелюсток, тому він називався Гюльхане – «Дім троянд». Султан склав присягу «у залі, де зберігається славний плащ пророка», що мало засвідчити щирість його задумів, у присутності всіх улемів та чиновників [71, С. 28]. Цей декрет являв собою праобраз конституційного документу, який був зібранням юридичних, соціальних та політичних прав для підданих імперії, основні положення яких султан поклявся дотримуватись особисто. Дорадчі ради султана, які розглядали ці питання, отримали широкі законодавчі повноваження, які збільшилися та поширювалися тепер на міністрів та імперську знать. В 1840 р. було

реорганізовано Вищу Раду юстиції. Її члени могли вільно виражати думки і султан зобов'язувався схвалювати рішення більшості. Втім, її положення не передбачали народного представництва в управлінських установах. Члени ради не обиралися, а призначалися особисто султаном і їх дії залежали від його волі, тому абсолютна суверенна влада султана на практиці все ще залишалася недоторканною [18, С. 473-474]. Одночасно з реорганізацією Вищої ради юстиції було ліквідовано Консультативну раду при Порті, яка дублювала функції ради юстиції [30, С. 64].

Вища рада юстиції засідала шість днів на тиждень і впродовж наступних 15 років вона була основним органом з підготовки законів. Усі найважливіші декрети танзимату були підготовлені нею і більше 90 % з них були прийняті без змін. У вересні 1854 р. султанським едиктом було обмежено функції Вищої ради юстиції і залишено за нею юридичні питання. Водночас було створено Вищу раду танзимату (Меджліс-і алі-і танзимат). Обидві ради існували до 1861 р., допоки не були об'єднанні в одну [30, С. 65-66].

Впродовж правління Махмуда II та Танзимату було створено низку міністерств: в 1835 р. – Міністерство цивільних справ, яке в 1837 р. було перейменовано у Міністерство внутрішніх справ; у 1836 р. – Міністерство іноземних справ та Міністерство військових справ; у 1838 р. – Міністерство фінансів та Міністерство торгівлі та землеробства; у 1846 р. – Міністерство поліції; у 1857 р. – Міністерство юстиції та Міністерство освіти; у 1863 р. – Міністерство громадських робіт, Міністерство вакфів та ін [96, С. 114-116].

У 1868 р. Вищу раду юстиції було розділено на два самостійних органи – Державну раду та Раду юридичних постанов. На чолі Державної ради султан поставив Мідхат-пашу, який до того впродовж 1864-1868 рр. був генерал-губернатором Дунайського вілайєту [89, С. 40].

До Державної ради увійшло 28 представників мусульманської общини та 13 представників інших общин. Нова Державна рада мала збиратися щороку. Немусульмани – члени ради представляли різні вілайєти Османської імперії. Рада мала лише дорадчі функції і не мала законодавчих прав. В 1868 р. всі члени

ради були призначені урядом, а не обрані. Тим не менше, Державна рада разом з мережею адміністративних рад в провінціях була однією зі сходинок в розвитку принципу виборності в управлінні держави [89, С. 41].

Державна рада перебувала у тісному зв'язку із урядом та його очільником – садразамом. Так, усі справи, які мали розглядатися у Державній раді, надходили від уряду, а рапорти з рішеннями Державної ради надавалися садразаму. Для здійснення функцій державного управління в складі Державної ради було утворено п'ять відділів: 1) Відділ цивільних та військових справ; 2) Відділ фінансів та вакфів; 3) Законодавчий відділ; 4) Відділ публічних робіт, торгівлі та землеробства; 5) Відділ освіти. Впродовж періоду Танзимату структура Державної ради кілька разів змінювалася, відділи об'єднувалися та наново ділилися, їхні обов'язки уточнювалися. Напередодні проголошення конституції Державна рада складалася із Загального зібрання, Президії та трьох відділів [96, С. 123-124].

У 1864 р. було прийнято «Закон про вілайєти» згідно з яким всю імперію було розділено на 27 вілайєтів, кожен з яких, у свою чергу, поділявся на кілька санджаків. У містах з'явилися муніципалітети [16, С. 323]. В 1871 р. було видано ще один закон – устав загального управління вілайєтами. Вілайєтом управляв вали, який призначався султаном. В усіх адміністративних одиницях (незалежно від їх величини) утворювалися меджліси (ради), в адміністративному центрі їх утворювалося два: один розглядав загальновілайєтські питання, другий займався питаннями міста, в якому він скликався. Законом про вілайєтське управління був передбачений майновий, віковий ценз та ценз грамотності для усіх кандидатів у виборчі ради [96, С.128-131].

В 60-х – першій половині 70-х рр. ХІХ ст. в Османській імперії розпочався активний рух за проголошення в країні конституції. Ініціатором її проголошена виступив відомий в той час державний діяч Мідхат-паша (справжнє ім'я Ахмед Шефік), який займав посади губернатора низки вілайєтів, голови Державної думи, міністра юстиції та великого візира [19, С. 329]. Активним часом підготовки конституції були весна-осінь 1876 р., впродовж якого прихильники

впровадження конституції активно знайомили провідних чиновників імперії зі своїми ідеями щодо майбутньої конституції. У жовтні 1876 р. султанським указом було створено конституційну комісію у складі 28 осіб: 16 високих чиновників, 10 представників вищого мусульманського духовенства та 2 генерали [71, С. 44-46]. У листопаді комісія закінчила роботу і передала проект конституції султану. За нею передбачалося скликання двопалатного парламенту та введення посади прем'єр-міністра. Для султана та його оточення проект видався таким, що не достатньо забезпечує права суверена і проект було повернуто на доопрацювання [73, С. 235]. Втім, відтягувати прийняття конституції далі було неможливим.

У грудні 1876 р. Абдул Хамід II, якого три місяці перед тим було обрано султаном, оголосив Конституцію Османської імперії, а її основного автора – Мідхат-пашу призначив, великим візиром. Щоправда, вже через шість тижнів його було вислано за кордон (м. Бріндізі, Італія) [9, С. 670-671]. Конституція передбачала створення двопалатного парламенту, який складався із сенату та палати депутатів. Остання мала право приймати, відкидати та змінювати законопроекти, які стосувалися конституції, фінансів та державного бюджету. Рішення палати депутатів підлягали затвердженню в сенаті [86, С. 88]. Сенат складався з 26 знаних в імперії людей (21 мусульманин та 5 немусульман) у віці старше 50 років, котрі довічно призначалися султаном. Палата депутатів обиралася чоловічим населенням країни віком старше 25 років на чотири роки. За султаном закріплювалося право вето [16, С. 333]. Попри досить прогресивні для свого часу окремі положення, конституція залишала за султаном практично всю повноту влади: особа султана оголошувалася священною і недоторканою, він оголошувався повелителем «усіх османів»; він звільнявся від будь-якої відповідальності перед законом; за султаном закріплювалося право призначати та звільняти міністрів, розпускати та скликати парламент; він був верховним головнокомандувачем військ, мав право оголошувати війну та укласти мир та ін [71, С. 49].

Втім, як тільки закінчилася Константинопольська конференція, султан, як вже згадувалося, одразу ж звільнив Мідхата з посади великого візира та відправив його у вигнання в Італію. Для цього султан використав статтю конституції, яка давала право «виганяти з території імперії тих осіб, контрі, на основі достовірної інформації, зібраної органами поліції, визнані такими, що погрожують безпеці держави» [18, С. 536]. Після повернення з вигнання Мідхат деякий час займав різні посади, але в 1881 р. його було засуджено до смертної кари згідно статей кримінального кодексу, які передбачали страту у випадку співучасті в убивстві. Згодом страту було замінено султаном на довічне ув'язнення в Таїфській в'язниці, де Мідхат-пашу в 1884 р. було задушено [89, С. 121-132].

Відповідно до положень конституції, Абдул Хамід дав розпорядження провести загальні вибори до парламенту – перші в історії. Перший османський парламент зібрався в березні 1877 р.: сенат, який складався з 25 призначених чиновників та палата зі 120 депутатів, які були обрані під шаленим тиском влади. Тим не менше, парламент складався із представників різних етнічних та релігійних груп суспільства та з різних провінцій Османської імперії. Оскільки в парламенті звучали ідеї подальших управлінських перетворень та звинувачення на адресу низки міністрів та високих чиновників у зловживаннях владою, султан розпустив парламент після трьох місяців роботи [18, С. 536-537].

Через півроку, в грудні 1877 р. султан знову скликав парламент, але незабаром знову почали лунати обвинувачення проти конкретних міністрів та вимоги, щоб ті з'явилися перед палатою депутатів з відповідями. Після цього султан оголосив перерву у роботі парламенту на невизначений термін і після цього впродовж тридцяти років парламентарії не скликалися. В країні було встановлено режим «зулюм» (насилля, свавілля, тиранія) [16, С. 333-334].

Абдул Хамід зосередив всі державні справи під суворим особистим контролем: вів сам своє листування, вникав у найдрібніші деталі контрактів, рахунків та петицій і особисто приймав усіх, з ким вів справи. Він налаштовував усіх міністрів один проти одного, не довіряючи нікому, віддавав накази та

інструкції виконавцям особисто аби при посередництві штату особистих секретарів. Великий візир втратив свій колишній статус зв'язуючої ланки між султаном та міністрами, переставши бути головним отримувачем делегованих повноважень. Держава Абдул Хаміда перетворилося, по суті, на поліцейську державу, де вся бюрократія зосередилася в одному місці – палаці Йилдиз, де постійно перебував султан [18, С. 541].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. в Османській імперії з'являється суспільно-політична організація, діячі якої на початку XX ст. перетворюються на потужну силу, що змусить султанську владу рахуватися з нею – «Іттіхад-і теракки» («Єднання та прогрес»), які на Заході стали відомі під назвою молодотурки [16, С. 354-355].

В липня 1908 р. під тиском молодотурків та масовими виступами з вимогою відновити дію конституції 1876 р. Абдул Хамід скликав Раду міністрів, засідання якої продовжувалось три дня і закінчилося прийняттям рішення відновити дію конституції. Султан поклявся на Корані, що відновить дію конституції [18, С. 584]. Перш ніж відновити дію конституції, Абдул Хамід за традицією звернувся до шейх-уль-іслама із питанням, чи справедливим є повстання військових проти султана. Великий муфтії заявив, що заклики військ провести реформи не суперечать священному закону. Астролог, до якого звернувся султан, заявив, що розташування зірок сприяє введенню конституції. У грудні 1908 р. у Стамбулі відкрилося засідання турецького парламенту, в якому з 230 депутатів 150 були прихильниками молодотурків [15, С. 308].

За твердженням Дж. П. Бальфура, якщо нові османи були вихідцями з правлячої еліти і вважалися здатними взяти владу та правити згідно конституції, то молодотурки, вихідці із середовища молодого буржуазії, були добре освіченими, але взагалі не мали управлінського досвіду, тому на початках вони просто спостерігали за виконанням конституції, а управляти продовжували представники старшого покоління [18, С. 585-586]. Більше того, комітет «Єднання та прогрес», володіючи реальною владою, молодотурки не входили до складу уряду, вони зберегли на посадах багатьох членів султанського уряду та

існуючий апарат влади. І хоча вони не довіряли Абдул Хаміду II, але все ж воліли представляти його жертвою підступних інтриг придворних [16, С. 360].

Султан незабаром зробив спробу утвердити його конституційне право призначати не лише великого візира та шейх уль-іслама, але й воєнного та морського міністрів, що дало б султану контроль над збройними силами. Втім, це рішення було сприйнято як неконституційне та потягло за собою відставку великого візира та обрання нового, який був прихильником реформ [18, С. 586].

17 грудня 1908 р. відбулося перше засідання нового турецького парламенту біля фонтану Знань, на місці старої будівлі сенату Візантії. Депутати парламенту ділилися майже порівну між турками та іншими підданими султана, причому комітет отримав більшість місць. Головою сенату став Ахмед Різа, перший очільник комітету в Парижі. Султан у своїй промові заявив, що переривання роботи попереднього зібрання було пов'язано із тодішньою неготовністю османського народу до конституційного правління і підтвердив своє рішення правити згідно конституції. Після цього усіх депутатів було запрошено на святкування у палаці Йилдиз [18, С. 587]. Фактично з літа 1908 р., коли було відновлено діяльність парламенту і до квітня 1909 р., часу його розпуску, в Османській імперії діяло два уряди – Рада Міністрів у Стамбулі та революційний комітет в Салоніках [15, С. 308].

Втім, робота відновленого парламенту була недовгою. Вже на початку квітня 1909 р. в Стамбулі військові підняли повстання, вийшовши на площу до приміщення палати депутатів з вимогою відновити дію священного закону. Їх підтримала частина цивільних, які вимагали скасування конституції та усунення від влади членів комітету «Єднання та прогрес». В результаті депутати-молотурки втекли, великий візир подав у відставку, а його наступник сформував новий кабінет міністрів, до якого не ввійшли члени комітету [72, С. 268-269].

Втім, як тільки інформація про ці події досягла Салонік, де містився комітет, ним були зроблені кроки у відповідь. Вже 25 квітня т.зв. «армія звільнення» увійшла до столиці та захопила палац Йилдиз. Тепер депутати, які

змушені були втікати зі столиці під час заворушень, зібралася для того, аби вирішити долю султана, який намагався всупереч взятим на себе конституційним зобов'язанням, знову зосередити усю повноту влади у своїх руках. В результаті, комісія парламенту прийшла до султана і її глава зачитав текст фетви, згідно якої султан одноголосно і по закону позбавлявся трону [18, С. 588-589]. 28 квітня 1909 р. султан Абдул Хамід II разом з дітьми (двома синами та трьома заміжніми доньками) під охороною у супроводі 38 осіб потягом відправився у Салоніки, а на трон було посаджено нового султана Мехмеда Решада V [16, С. 367]. Так закінчилася історія тридцятирічної султанської деспотії в Османській імперії.

Після цього в країні було оголошено стан облоги, який діяв впродовж наступних двох років. Комітет «Єднання та прогрес» став господарем держави, заручившись підтримкою командуючого армії Шевкет-паші, який правив як військовий диктатор, маючи владу над збройними силами імперії, втім, він тісно співпрацював з цивільними елементами комітету, продовжуючи розробляти нові закони для імперії [18, С. 591-592].

Було доповнено новими статтями конституцію 1876 р.. Так, було підтверджено вищу владу палати депутатів: султан зобов'язувався клятвою перед парламентом дотримуватися священного закону й конституції та бути вірним державі та народу, що означало кінець традиційної влади та прерогатив султана. За султаном було збережено право призначати великого візира та шейх-уль-іслама, але позбавлено права призначати та звільняти міністрів, це стало прерогативою великого візира, який подав список міністрів султану для формального затвердження. Депутати самі обирали голову та віце-голову палати. Крім того, якщо раніше султан мав право укладати договори, то тепер їх мали схвалити в парламенті, а право вигнання, як засіб забезпечення безпеки держави (яке раніше використав Абдул Хамід для вислання Мідхат-паші та ін.) фактично було скасовано. Як конституційний монарх, султан продовжував царствувати, але більше не правив. Повноваження ж самого уряду тепер визначалися відповідальністю міністерств перед палатою, котра могла змусити кабінет подати у відставку [15, С. 309-310].

Восени 1911 р. на противагу молодотуркам було створено нову партію «Хюрієт-ве-ітіляф» («Свобода та згода»), яка була опозиційно налаштована проти комітету «Єднання та прогрес», на чолі із Дамат Ферід-пашою, зятем султана Абдул Меджита II, який в березні 1919 р. стане великим візирем. Ця партія в 1912 р. добилася відставки уряду молодотурків. Втім, на виборах 1912 р., які отримали назву «Сопали сечім» («вибори, проведені із використанням кийків»), «іттіхадисти» здобули перемогу. Опозиція отримала всього 15 депутатських мандатів із 286. Вже 23 січня 1913 р. партія «Свобода та згода» була заборонена, деякі її активісти були убиті, багато її членів емігрувало за кордон [16, С. 371-372].

Водночас, палата приймала закони, спрямовані на зміцнення власних позицій та стримування опозиції, що потягло за собою певні обмеження свободи друку та заборону діяльності об'єднань, в основі яких були б етнічні або національні угруповання, а також було зроблено певні кроки для призову в турецькі збройні сили немусульман [18, С. 592-593].

13 червня 1913 р. прихильником ітіляфістів на шляху до урядової резиденції було вбито великого візира Махмуда Шевкет-пашу [72, С. 276-277]. Це дозволило молодотуркам розпочати кампанію, спрямовану на повний розгром будь-яких опозиційних сил: всі політичні партії були оголошені поза законом, низка осіб були страчені, кілька сотень діячів опозиційних партій були ув'язнені, а багато воєначальників було відправлено у відставку. З цього часу Комітет «Єднання та прогрес» поступово зосередив в своїх руках абсолютну владу в Османській імперії і залишився єдиною політичною партією, члени якої правили впродовж 1914-1918 рр., не маючи опозиції, при допомозі потужного тріумвірату: Енвер-паші (військовий міністр та заступник головнокомандуючого (головнокомандувачем формально вважався султан) в роки Першої світової війни), Джемаль-паші (губернатор Стамбулу, морський міністр, командуючий спочатку другим фронтом, а незабаром – четвертою армією в Палестині) та Талаат-паші (міністр внутрішніх справ та генеральний голова партії «Єднання та прогрес», а з січня 1917 р. – прем'єр-міністр) [16, С. 378-379]. Крім того,

впливове становище займав Джавид (дзонме, єврей за походженням, але мусульманин за віросповіданням) – міністр фінансів. Принц Саїд Халім, з династії єгипетських хедивів, замінив Махмуда Шевкета на посаді великого візира [18, С. 605-606].

Зміни відбулися стосовно призначення шейх-уль-іслама, якого традиційно обирали із середовища могутніх сановників, головного релігійного авторитета країни, який призначався султаном та перебував поза парламентською ієрархією. Молодотурки вирішили це змінити і призначили на цю посаду Мустафу Хейрібея, який не відносив себе до релігійної еліти і навіть перестав носити її символ – тюрбан, маючи намір в подальшому наряду брати участь в політиці. Він став членом парламенту, брав участь в судових засіданнях в якості міністра юстиції та релігії, що сприяло появі потенційного світського контролю над релігійною сферою в Османській імперії. Члени султанської сім'ї були повністю усунуті від участі в політичних справах та членства в політичних партіях, а їх свобода спілкування була обмежена [18, С. 606-607].

Впродовж війни наростали протиріччя всередині молодотурків. Так, влітку 1916 р. навіть була спроба здійснити державний переворот, але вона завершилася провалом. Організатора заколоту Якуба Джеміля було засуджено до смертної кари і вирок було одразу ж виконано. Втім, протиріччя всередині країни та уряду продовжувалися, країна котилася до прірви, якою стало підписане 30 жовтня 1918 р. Мудроське перемир'я, що фактично віддавало Османську імперію на милість переможців. В такій непростій ситуації члени тріумвірату та інші лідери молодотурків втекли до Німеччини, а партія «Єднання та прогрес» оголосила про саморозпуск [73, С. 288-290].

Здавалося, що країна повністю приречена, але наприкінці війни з'явилася людина, якій судилося змінити долю Османської імперії – Мустафа Кемаль. Коли країна фактично стояла на межі абсолютного розпаду, Кемаль поступово зосередив у своїх руках владу, яку спрямував на збереження своєї оновленої батьківщини. Першим його кроком у цьому напрямку було скликання в Ерзерумі регіонального конгресу, який задекларував організацію спротиву іноземному

втручання у справи османської держави. Було створено Комітет представників, який складався з дев'яти осіб і прийнято рішення, що національні сили служитимуть захистом халіфату, султанату та територіальній цілісності імперії [26, С. 104-405]. Наступним кроком стало скликання у вересні 1919 р. в Сівасі загальнотурецького конгресу, на якому було обрано 16 осіб до складу Представницького комітету на чолі з Мустафою Кемалем, який зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні, за винятком столиці та окупованих іноземцями територій [16, С. 400-401]. Учасники зібрання вислали ультиматум до центрального уряду з вимогою забезпечити пряму комунікацію із султаном, інакше буде розірвано всі стосунки зі Стамбулом [26, С. 105].

Султанський уряд спробував розігнати конгрес та арештувати його керівників, яким було винесено смертні вироки. У відповідь Мустафа Кемаль звернувся до усіх місцевих органів влади Османської імперії із закликом вважати Представницький комітет органом, який відповідає за всю націю [16, С. 401-403].

У квітні 1920 р. в Анкарі було відкрито Велике національне зібрання як протипага уряду в Стамбулі, який повністю опинився під владою іноземців. На відміну від палати депутатів Велике національне зібрання складалося з однієї палати та обиралося таємним голосуванням по двоступеневій системі. До меджлісу першого скликання, який працював впродовж двох періодів (23 квітня 1920 р. – 10 травня 1921 р., 10 травня 1921 р. – липень 1922 р.) було обрано або делеговано 233 депутати та 105 депутатів прибули до Анкари зі Стамбула після розгрому там палати депутатів. Головою меджлісу було обрано Мустафу Кемалья-пашу (110 голосів «за» та 10 – «проти»). Велике національне зібрання проголосило себе єдиною законною владою в Туреччині, тимчасово зосередивши в своїх руках законодавчу та виконавчу владу [16, С. 403-404]. Оскільки Мустафа Кемаль отримав надзвичайні повноваження, це потрібно було законодавчо оформити. Вже у січні 1921 р. було підготовлено «Закон про основоположну організацію», який складався із 23 статей і фактично замінив собою конституцію 1876 р., повністю ігноруючи султана та його роль халіфа [26, С. 118].

У відповідь шейх-уль-іслам (глава мусульманського духовенства) оголосив анатолійський рух заколотницьким, його учасників – невірними, а Мустафу Кемалю – злочинцем. На початку травня 1920 р. султанський режим заочно засудив Кемалю та його друзів до смертної кари [9, С. 743]. Та ці рішення вже не могли зупинити лідерів національно-визвольного руху.

В червні 1920 р. Велике національне зібрання Туреччини прийняло закон про анулювання усі договорів, конвенцій, актів та постанов, а також всіх таємних договорів, які були підписані з іноземними державами після підписання Мудроського перемир'я [16, С. 404-405]. Проте 10 серпня 1920 р. було підписано Севрський мирний договір між султанським урядом та державами-переможцями у Першій світовій війні. Його прийняття означало фактично повне знищення турецької держави. Під час засідання 19 серпня 1920 р. уряд в Анкарі оголосив депутатів султанської ради, які прийняли Севрський договір та делегатів, які поставили під ним свій підпис, зрадниками Батьківщини [36, С. 105]. В таких умовах султан Мехмед VI не наважився ратифікувати Севрський мирний договір.

Зрештою Мустафа Кемаль, який впродовж трьох років вів боротьбу спочатку із військами султана, а потім з іноземними військами, добився визнання уряду в Анкарі іноземними державами, перегляду нав'язаного султану мирного договору та встановлення нових кордонів [18, С. 622]. 23 серпня 1923 р. після багатомісячних перемовин, Велике Національне Зібрання Туреччини ратифікувало підписаний у липні 1923 р. Лозаннський договір, який, на відмінну від Севрського договору, дозволив зберегти турецьку державу. Незабаром розпочався вивід іноземних контингентів зі столиці і 6 жовтня турецькі війська зайшли в Стамбул [15, С. 386].

1 листопада 1922 р. Велике національне зібрання прийняло закон про відділенні халіфату від султанату та ліквідувало посаду султана. Для прийняття цього рішення було використано статтю першу «Закону про основоположну організацію»: «Суверенітет необмежено належить нації, і спосіб правління залежить від того, як народ прямо керує своєю власною долею» [26, С. 118].

Через два тижні останній султан Мехмед VI із сім'єю відправився у вигнання до Європи, де він через чотири роки помер [63, С. 192-195]. Так завершилося тривале кількасотлітнє правління династії Османів. Серед них були як мудрі правителі, так і бездарні маріонетки в руках оточуючих чиновників, блискучі воєначальники та затяті гуляки, багаторічні очільники держави та кількомісячні султани.

Впродовж червня-липня 1923 р. були проведені вибори до меджлісу, під час яких прибічники Кемаля здобули абсолютну перемогу над опозицією та противниками реформ. 13 жовтня 1923 р. меджліс офіційно оголосив столицею Туреччини Анкару, а 29 жовтня Туреччину було оголошено республікою, (в квітні 1924 р. було прийнято конституцію). Першим її президентом було обрано Мустафу Кемаля [16, С. 422].

Між скасуванням султанату та халіфату мала місце ще одна безпрецедентна подія – від імені умми (мусульманського населення) меджлісом було обрано халіфа. Втім, його звільнили з цієї посади вже через півтора роки [63, С. 195]. Новим халіфом було обрано Абдул Меджида II, сина Абдул Азіза, двоюрідного брата султана-втікача. На початках Абдул Меджид II симпатизував кемалістам, а в грудні 1921 р. визнав Велике національне зібрання в Анкарі. Деякий час Кемаль загравав із халіфом, але вже 3 березня 1924 р. було прийнято закон про ліквідацію халіфату і вислання усіх членів Османської династії за межі турецької держави. Османи були позбавленні турецького громадянства, а їх майно конфісковано. Абдул Меджид II емігрував до Швейцарії, а згодом до Франції, де й помер у серпні 1944 р. [15, С. 389] Невдовзі після ліквідації халіфату було скасовано посаду шейх-уль-іслама, що відкрило шлях до формування світської держави [16, С. 421-422]. З того часу у п'ятничних молитвах ім'я халіфа було замінено на «Уряд Турецької республіки» [26, С. 151]. Так закінчилася історія Османської імперії.

Отже, впродовж XIX – першої чверті XX ст. в Османській імперії було проведено низку перетворень, спрямованих на реформування владних інститутів: ліквідовано Диван та створено кабінет міністрів, введено в дію

конституцію тощо. Проте реформи не встигали за віяннями часу, були вкрай обмеженими, часто недосконалими і незавершеними, й зрештою імперія впала, а на її місці з'явилася Турецька республіка.

Таким чином, владна структура Османської імперії пройшла тривалий шлях становлення та розвитку, її намагалися трансформувати під впливом внутрішніх та зовнішніх викликів. Допоки імперія вела успішні завоювницькі війни, її владна вертикаль чітко функціонувала: султан із абсолютною повнотою влади, що керувався лише нормами шаріату, великий візир, як його тінь та ретранслятор волі й Диван, як орган, що розглядав практично всі питання життя та функціонування імперії від центру до її найвіддаленішого куточка. Коли ж завоювання припинилися, це позначилося і на владних інститутах, які потребували реформування. Якщо на початках існування Османської держави залежало від абсолютної влади султана та його якостей як управлінця, то з часом султани цю абсолютну владу почали втрачати, та й їх лідерські якості не завжди відповідали потребам часу. Великий візир, який тривалий час був другою людиною в імперії за владними повноваженнями, поступово перетворився на звичайного чиновника, хай і високого рівня. Скасування Дивану та утворення міністерств за європейським зразком, прийняття конституції та утворення виборного парламенту на деякий час призупинили кризу, але не вирішили проблем, які продовжували накопичуватися і зрештою призвели до зникнення Османської імперії з політичної карти світу.

Розділ III.

Вплив Харем-і Хумаюн на суспільно-політичне життя країни

3.1 Утворення інституту Харем-і Хумаюн, його структура та особливості.

Постать та роль жінки в політичному та соціальному житті Османської імперії по сьогоднішній день оповита міфами та легендами. Інститут жіноцтва в мусульманських державах завжди викликав особливий інтерес у представників інших культур, а згодом і у дослідників. Яким чином, під якими впливами, та з якими тенденціями розвивалась жіноча складова суспільства в ісламських державах сучасним вченим тільки зараз доводиться з'ясовувати.

Образ ісламської культури у представників західної цивілізації міцно асоціюється не тільки з арабською мовою, мечетями і Кораном, але і з особливим інститутом, який грав не останню роль у формуванні як зовнішньої, так і внутрішньої політики ісламської держави, а саме з гаремом. У тому, що це був соціально значимий інститут немає жодних сумнівів [91, С. 230].

Інституція Харем-і Хумаюн, або ж гарем османських султанів - одна з найголовніших та найвпливовіших в Османській імперії, проте у сьогоденні згадки про гарем викликає дещо суперечливі асоціації. Це слово, яке часто використовують занадто вільно, походить від арабського «Харем», що означає щось заборонене. Арабські автори, а слідом за ними, і їхні колеги з інших народів, застосовують цей термін, як для позначення частини будинку, відведеної для жінок, так і для позначення жінок, які там живуть. Харем арабською мовою позначає будь-яке священне місце [40, С. 17].

Гарем являв собою щось на зразок дорогоцінного тюрбана, що височів над державою. Він не мав зв'язку з суспільством за стінами сераля, хоча залежав від нього у всьому, але відображав соціальну систему як у кривому дзеркалі. Гарем був символом могутності владики, часом більш красномовним, ніж армія або флот. Чисельність і пишність гарему вселяли повагу не тільки до держави, але і до його правителя [38, С. 165].

Гарем як явище виник у Абассидів - династії арабських халіфів, що правили на Близькому Сході з 750 по 1258 рр. [88, С.134-137] Найчисленніший гарем в історії людства знаходився в Стамбулі і належав османському султану. Неймовірний інтерес турків-османів до явища гарему з'явився після захоплення Константинополя, що доводить популярність цього інституту в християнській Візантії. Ранній етап існування гарему в Османській імперії покритий таємницею. Початок цьому було покладено в період правління другого султана Османської імперії Орхана Газі [6, С. 59].

Важливою особливістю династичних шлюбів Орхана була поява в його гаремі дочок візантійських імператорів і сербського царя, що за часом збігалось із завоюванням османськими військами останніх великих візантійських центрів в Малій Азії і першими їх експедиціями на балканські землі (1331-1352 рр.) [49, С. 26].

Слово гарем, під яким і розумілося це приватне господарство (з арабської мови це слово буквально перекладається як «місце, яке освячено і захищено»), в той час означало як покої, відведені жінкам у палаці, так і самих жінок, в збірному значенні. Оскільки Порта була більшою мірою ісламською, османи взяли на озброєння практику інших мусульманських династій і стали дозволяти своїм наложницям, а не законним дружинам, виношувати потомство султана [9, С. 237].

На жаль, досі немає достовірних відомостей про місце розташування гарему перших правителів османського бейлика. Однак, можна припустити, що їхні палаци, побудовані за зразком палаців сельджуських правителів, мали окремі приміщення, де розташовувався гарем [50, С. 47].

Звичайно ж, коли говорять про османський гарем, в уяві виникає образ гарему султана, який знаходиться в найбільш закритій частині палацу Топкапи [93, С.335]. Три з половиною століття османські султани жили в палаці Топкапи, який побудував Мехмед Фатіха у XV ст. Палац складався з трьох основних

частин: гарем, ендерун та бірун. Звичайно ж були різними статуси та обов'язки тих хто проживав та служив в цих трьох частинах плацу [36, С. 374].

При будівництві Топкапи були виділені приміщення і для султанських наложниць, але м.Анхеггер-Еюбоглу, посилаючись на археологічні розвідки, стверджує, що до середини XVI ст. в Топкапи не було спеціальних приміщень для султанського гарему. Однак відсутність подібних свідчень, можливо, пов'язано з тим, що в цей час в якості будівельного матеріалу використовувалася деревина, яка в силу різних обставин знищувалася повністю, не залишаючи ніяких слідів. Тому турецькі історики вважають, що в Топкапи все ж були спеціальні приміщення, призначені для обраних султаном наложниць і їх прислужниць, але за своїми розмірами і функціональним призначенням вони мали певні обмеження.

У 1578 р.султан Мурад III велів архітектору Сінану побудувати в Топкапи нові приміщення для гарему. Більш того, свої особисті апартаменти він також переніс з Ендеруна в ці нові приміщення. Надалі всі османські правителі, аж до султана Османа III (1754-1757 рр.), в якості спальних покоїв використовували кімнати, побудовані при султана Мурада III. З того ж часу склалася нова традиція: матері султанів стали очолювати гареми своїх синів в Топкапи

Гарем палацу Топкапи знаходився в західній його частині, позаду будівель *куббеалти* (султанського дивана) і палати «білих» євнухів, на кордоні другого і третього дворів. Гарем постійно розширювався і реорганізовувався. Тому сьогодні важко точно визначити призначення кімнат і апартаментів, що знаходилися всередині його до середини XVII ст. [50, С. 52]

Гарем складався з численних невеликих будівель, і слід враховувати, що картина постійно змінювалася: будівлі перебудовувалися, одні зносили, на їх місці зводили нові. Кожен султан прагнув втілити в життя свої забаганки і фантазії при будівництві нових апартаментів для коханої, до прикладу: при одному султані робили внутрішній дворик, при наступному його зносили, щоб побудувати який-небудь павільйон. Як правило, особисті покої колишніх

фавориток не ремонтувалися, і туди просто вселялася «нова мешканка». Але коли після смерті султана його колишніх дружин переселяли в старий Сераль, їх покої зазвичай залишалися порожніми і поступово руйнувалися [64, С. 39].

Венеціанський посол в Туреччині, який служив там в XVII ст., подає надзвичайно рідкісні описи будівлі Харем-і Хумаюн. Він пише, що гарем своїм виглядом і внутрішньою композицією був схожий на величезний монастир, де розміщувалися спальні, трапезні кімнати, ванни та інші приміщення різного роду, покликані створити зручності для жінок, що там мешкали. Його оточували величезні квіткові клумби і фруктові сади. У спекотну погоду мешканки гарему гуляли по кипарисовим алеям і насолоджувалися прохолодою, що виходив від фонтанів, які там були влаштовані в чималій кількості [40, С. 71].

Харем-і Хумаюн був найбільш таємничим приміщенням палацу, наглухо відгородженим від інших. Єдиний вхід в гарем був через дві двері, залізну і мідну. Щовечора головний євнух отримував ключі від стражників, яким повертав їх, коли ті заступали на вахту вранці. Крім султана і євнухів, дозволялося зрідка відвідувати гарем найближчим родичам жінок, таким, як батько або брат, і то під суворим наглядом. Це був досить замкнутий світ, який ретельно охороняється загоном *балтаджі-алебардициків*. Одним з підрозділів командував головний євнух, інше - очолюване командиром - славалося своєю пильністю і відрізнялося своєрідними головними уборами з довгими пензликами, що служили шорами [12, С. 114].

Окремо варто згадати і про євнухів, оскільки вони були особливою та невід'ємною складовою життя Харем-і Хумаюн. Євнухи з'явилися в османському гаремі при Султані Мехмеді Завойовнику, і їх значення зросло з періоду правління Баязида II. Оскільки гарем раніше називали *дарюссааде*, то євнухів називали *дарюссааде Агаси*. Пізніше їх стали іменувати *харем Агаси*, або *Кизлар Агаси* [58].

В Османській імперії існував певний поділ євнухів на «білих» (*Ак-ага*) та «чорних» (*Кизлар-ага*), в першу чергу цей поділ відбувався за походженням і

расою. Білі євнухи служили на «чоловічій половині» частині палацу, чорні – «на жіночій» [38, С. 36-37]. У той час як чорні євнухи охороняли палац, білі - *Баб-ес-саадет* (середні ворота). Ворота, через які входили в *Ендерун* (жіночу половину палацу), називали *Акагалар каписи* (Ворота білих євнухів) [58].

Крім того, такий поділ пояснювався побоюваннями, що в разі народження у рабині білої дитини могли виникнути сумніви з приводу батьківства, а народження чорної дитини вже прямо вказувало на злочинця [38, С. 36-37].

Євнухів брали до палацу в юному віці. Купували їх на ринку рабів. Як правило, чорних євнухів привозили з Нубії, а білих їх Черкесії. Всі євнухи були дуже освіченими людьми і здобували освіту в школі палацу спільно з іншими слухачами. Всі євнухи проживали в триповерховому баракі поруч з головним входом в гарем з боку Другого Двору. Чисельність їх змінювалася в залежності від розмірів гарему. Наприклад Харем-і Хумаюн Селіма охороняли вісімнадцять чорні євнухи [91, С. 232-233].

Як вже зазначалося, «жіноча» частина палацу перебувала під охороною переважно чорних євнухів, голова яких – Кизлар-ага (або ж «ага жінок») - займав одне з вищих місць у придворній ієрархії. Він не тільки розпоряджався життям гарему, а й відав особистою скарбницею султана. У його віданні були також вакфи Мекки і Медіни. Глава чорних євнухів був особою наближеною до султана, користувався його довірою і володів досить великою владою [73, С. 98]. Кизлар-ага жив у кімнаті, розташованій біля входу в гарем з боку Третього Двору. Саме йому ставилася обов'язок опікати юних принців до тих пір, поки вони не починали ходити в палацову школу [91, С. 232-233].

Яким же чином жінки потрапляли в гарем? На це питання дуже легко відповісти - ринок рабів. На Сході була величезна кількість подібних ринків, де продавали дівчат захоплених, наприклад під час військових компаній. Ще один спосіб поповнення живим товаром ринку рабів були піратські судна, які грабували кораблі на морі і перетворювали дівчат в рабинь [87, С. 221].

В епоху розширення Османської держави до палацу брали невольниць з тих місць, де велися військові завоювання. Під час переможних військових походів проти сусідніх, в основному європейських держав, велике число жінок з цих країн потрапляло в полон. Найкрасивіших полонянок відбирали в султанський палац. Решта ж потрапляли в гареми інших представників правлячої еліти [50, С. 132].

Було й таке, що сім'я через важке фінансове становище сама передавала своїх дочок рабовласникам, продаючи, наприклад одну зі своїх дочок [38, С. 57]. Крім того, видатні сановники і воєначальники, бажаючи заслужити прихильність правителя, часто дарували йому юних дівчат, які також ставали жителями гарему. Вони або купували їх спеціально для цієї мети, або відбирали з числа своєї челяді [40, С. 72]. Навіть кавказькі князі часто відсилали своїх дочок в османські гареми в надії, що ті стануть фаворитками султана і «будуть усипані діамантами». Входячи в сераль, жінки приймали іслам і отримували нові імена, тим самим раз і назавжди пориваючи зі своїм минулим [15, С. 416].

Таким чином, султанський гарем складався з колишніх невольниць, які прийняли іслам. Якраз в той час, коли капикул став грати все більш важливу роль в державній політиці, в гаремі з'явилися жінки, які могли активно втручатися в справи управління державою. Теоретично невольниця не мала ніяких прав і не могла впливати на рішення свого повелителя. Не могла вона і впливати на нього в ім'я захисту інтересів певних категорій осіб. Однак наложниця, яка народила спадкоємця престолу, могла стати матір'ю наступного султана. І в цій якості колишня невольниця мала можливості для впливу не тільки на свого сина, а й на державну політику в цілому [50, С. 135].

Всі ці дівчата проходили тривалий період навчання і підготовки. Коли вперше вони прибували до палацу, то жили разом у двох великих кімнатах, більшій і меншій Палатах; їх звали *аджемі* - новобранками. Під суворим наглядом *кягья-кадин* - головної наглядачки - вони виростали витонченими і вмілими. Вони пізнавали основи ісламу, одночасно набуваючи вміння шити,

вишивати, танцювати, співати, грати на музичних інструментах, ставити лялькові вистави або розповідати казки - відповідно до їх здібностей [37, С. 96-97].

Поступово, в процесі регулярного відбору, жінки в гаремі отримують певні звання, за термінологією схожі з цеховим поділом ремісників: з новеньких (*джарійє*) вони стають ученицями (*шагірт*), потім «компаньйонками» (*гедіклі*) і, нарешті, «майстринями» (*уста*). Існували також тимчасові фаворитки (*гезде*) і наложниці (*хаос-одалик*). Опинившись на найвищому ієрархічному щаблі, вони відокремлюються від звичайних рабинь, їм надають окреме житло та рабів [93, С. 335].

Оскільки, мова йде про певні звання серед жінок в гаремі, доцільним буде також розглянути ієрархію яка там існувала. Жіноча ієрархія в гаремі була досить складною, в системі гарему кожна жінка займала певне місце в залежності від свого віку, статусу і досягнутих успіхів в оволодінні гаремної науки [64, С. 137].

Турок Осман-бей у своїй книзі «Турки і їхні жінки, султан і його гарем» про ієрархію писав: «східні мудреці визнали цю істину, що доводиться тим, що, наповнюючи свої гареми сотнями жінок, вони знайшли за потрібне покласти в основу гаремного життя сувору дисциплінарну систему... Встановлення ієрархії було безумовно необхідно, тому що інакше було б неможливо визначити місце кожного члена гарему, а також і обов'язки, що лежать на кожному з них. Ця гаремна Конституція не має засновника, автора, ім'я якого було б відомо потомству: вона - справа необхідності і часу... прихильність султана є, звичайно, великим наріжним каменем всієї ієрархічної будівлі. Інакше, втім, і бути не може» [78, С. 137].

Проте, головою жіночої половини Османського палацу була *Валіде-султан* - мати правлячого султана. Цій жінці не тільки підпорядковувався весь гарем, але і часто з нею був змушений рахуватися сам Повелитель. Валіде-султан, могла стати, як законна дружина султана, так і його фаворитка. Все залежало від черговості престолонаслідників [87, С. 220]. Мати падишаха підтримувала

встановлений законом порядок, виконувала управлінські функції, коли султан відбував у похід, займалася вирішенням питань сім'ї та престолонаслідування, приймала іноземних гостей. Благоустрій міст, зведення мечетей також було в її компетенції [32, С. 81]. Саме Валіде-султан веде суспільне життя гарему, дає дозвіл на проведення свят і церемоній, вирішує суперечки і тяжби, розпоряджається великими грошовими сумами, які регулярно надходять [93, С. 337].

Наступною в ієрархії гарему і опорою влади Валіде-султан була її головна *хазнедар* - опікується скарбницею гарему. В її головні обов'язки входило доповідати своїй пані про всіх і вся, а також вести витрати. Ще однією з головних функцій, яку вела хазнедар - це відбір наложниць для султана [87, С. 220].

Наступними в ієрархії, відповідно, були дружини султана - *кадини-ефенді* або «*хасекі*». Дружинами визнавалися ті з рабинь-наложниць, які народжували султану дітей, які вважалися законними спадкоємцями. Проте головними або улюбленими хасекі вважалися тільки чотири дружини [25, С. 47-48]. Перша дружина називалася старшою дружиною, інші відповідно другої, третьої, четвертої і так далі. Вони жили в своїх покоях з рабинями і молодшими служницями. Після смерті однієї з них одна з «*ікбал*» ставала кадин-ефенді. Старший євнух повинен був повідомити султану про підготовлюване підвищення статусу ікбал до кадин-ефенді. Султан сам повинен був схвалити це підвищення [58].

Хасекі, яка народила султану сина, діставала спеціальні привілеї. Церемоніально одягнена, вона йшла на цілування Султанової руки, для неї окремо влаштовувалися її приватні апартаменти. Перша жінка, яка народила сина, мала право головування над усіма іншими, вона носила титул *башка-дин* [37, С. 97]. У порівнянні з простими наложницями дружини були на більш вигідному рахунку, вони володіли окремими апартаментами, служницями і євнухами.

Важливим фактором у цій ієрархії й був той факт, що з середини XV ст. в житті гарему встановилася традиція, згідно з якою кожна наложниця не могла мати від султана більше одного сина. Матері синів усіх дітей Мехмеда II та Баязида II були різними. Принцип «однієї наложниці - одного сина», став основним в репродукції Османської династичної сім'ї в кінці XV-початку XVI ст. даний звичай дотримувався до правління султана Сулеймана [50, С. 152].

Після кадін-ефенді йшли просто *кадіни* саме вони в майбутньому ставали дружинами султана, ці дівчата були або вагітні, або вже народили спадкоємця. За кадінами в гаремі слідували *імбали* – постійні фаворитки султана, дівчата яким вдалося привернути увагу.

Дослідники з'ясували, що жіноче рабство в османському гаремі почалося з Орхан-бея, але з епохи султана Мехмеда Завойовника число невольниць в гаремі швидко збільшувалося. Починаючи з середини правління Баязида II, султани перестали одружуватися на дочках володарів сусідів. Після цього утвердилася нова традиція-одруження султанів на рабинях гарему. Гарем і султанство відтепер ґрунтувалися на жіночому рабстві [58].

Верхівку рабинь в гаремі становили *калфі* - досвідчені жінки, які прожили все життя в гаремі. На жаль, просунутися по кар'єрних сходах султанського гарему у них не було навіть найменшого шансу, але і покинути його вони не могли. Калфі активно вели господарство в гаремі відповідали за закупівлю продуктів, керували рабинями, навчали новоприбулих дівчат в гарем, так як самі все знали і пройшли не легку гаремну школу життя [87, С. 220].

Також, в гаремі мешкали чотири категорії рабів: ті, хто обслуговували самого султана, ті, хто обслуговували жінок гарему, ті, хто недавно надійшли на службу і готувалися піднятися по кар'єрним сходам після навчання, і, нарешті, ті, хто виконували саму чорну роботу. Крім того, в гаремі служили доглядачки, відповідальні за дисципліну і фінанси, а також вище згадувані охоронці-євнухи, через яких жінки підтримували зв'язок із зовнішнім світом [12, С. 129].

Крім ієрархії в гаремі також існувала і система покарань, яка переважно стосувалася нижчих ланок в цій системі. Дівчину, що провинилася піддавалися фізичним покаранням. Зазвичай їх сікли різками, а не били палицями по п'ятах, так як це традиційне турецьке покарання могло завдати непоправної шкоди здоров'ю наложниці, тобто зробити її калікою. Екзекуцію здійснювали євнухи за наказом наставниць [40, С. 87].

Не дивлячись на велику кількість стереотипів, які сформувалися довкола інституції Харем-і Хумаюн, багато чоловіків в Османській імперії були б не проти пов'язати своє життя з дівчиною з османського гарему, адже ті, були непогано навчені і дуже красиві. По досягненню тридцятирічного віку в гаремі дівчатам надавалася така можливість вийти заміж за забезпеченого пашу. Даруючи рабині волю, султан міг завдяки її союзу знайти вигідні зв'язки для себе [87, С. 222].

Варто також розвіяти міф про тяжке соціально становище жінки, та низку заборон які існували для жінок в ісламському культурному ареалі. Окремі аспекти життя жінок в Порті нам розкривають листи англійської мандрівниці леді Мері Вортлі Монтегю. Вона проводить порівняння майнових прав і положення з правом османських жінок з європейськими і це приводило англійку до висновку про перевагу мусульманських законів [56, С. 19-27]. Вона писала, що турецька жінка була повноправною володаркою і розпорядницею майна і власних грошових коштів, а її чоловік нічим не обмежував її витрати, адже «його завданням було заробити гроші, а її - їх витратити». Крім того, мусульманка при розлученні отримувала частину майна в разі розірвання шлюбу. Це привело леді Мері до логічного висновку про те, що поширене в Європі уявлення про багатоженство мусульман було помилковим: нехай Іслам дійсно дозволяв одружитися чотири рази, але далеко не всі чоловіки могли собі це дозволити з фінансових міркувань. До того ж на той момент в Європі ситуація з майновим правом жінок була іншою.

Ще одним критерієм при порівнянні положення жінок для мандрівниці була жіноча освіта і виховання. Вона вважала, що туркені не тільки були привабливі зовні, але і володіли манерами, які нічим не поступалися, а іноді навіть перевершують європейські. Якщо європейські дами проводили багато часу так чи інакше в оточенні чоловіків і у них зазвичай не було можливості збиратися виключно жіночими компаніями, то у мусульманок були свої особливі місця, де вони могли зустрітися і куди шлях чоловікам був строго заборонений. Такими місцями особистого жіночого простору були гареми та хамами. Якщо філософи-просвітителі, вважали гареми місцями ув'язнення і гноблення жінок, справжніми символами східного деспотизму то мандрівниця, навпаки, в повсякденному житті мусульманок знаходила певні прояви свободи, яких не було у її сучасниць на батьківщині [1].

Отже, можемо говорити про те, що в Османській імперії сформувався особливий тип гаремної системи з власною ієрархією, що в свою чергу було викликано тенденціями тогочасної мусульманської культури. Харем-і Хумаюн успадкував свій уклад від попередніх подібних інституцій, але з плином часу набував своїх неповторних рис та системних особливостей. При цьому інституція набувала все більшого впливу.

3.2 Харем-і Хумаюн в період розквіту Османської імперії.

У період розквіту Порти, умовно XVI – XVII ст., гарем османських султанів зазнає найбільших змін та модифікацій. З початку правління султана Мехмеда II (1444-1446, 1451-1481 рр.) основним елементом Османської сімейної політики було проживання з наложницями, офіційно не укладаючи з ними шлюбу, і дозвіл кожної наложниці мати тільки одного сина. Однією з причин застосування політики «однієї наложниці - одного сина» було те, що матері султанських дітей при відправці своїх синів на управління санджаками супроводжували їх і очолювали їх будинок в провінціях [48, С. 35].

Крім того, суперництво між шахзаде загрожувало внутрішніми заворушеннями і ослабленням центральної влади. Тому при Султані Баязиді I

був підтверджений порядок, за яким при вступі на престол новий правитель мав право стратити своїх братів. Пізніше цей порядок закріпився в законодавчих актах султана Мехмеда II Фатіхи, який сам стратив свого брата [2, С. 81-96].

Логіка політики "одна-мати-один-син" полягала в тому, що оскільки всі сини померлого султана теоретично мали рівні шанси успадкувати трон батька, вирішальною ставала та ступінь, до якої матері могли підвищити шанси своїх синів. Поки османські принци служили в провінціях в якості «принців-губернаторів», їх матері грали першорядну роль в підготовці їх сходження на трон. Однак якщо наложниця народжувала на світ відразу двох принців, їй треба було вибрати, з ким з них вона вступить в союз і буде вести неминучу боротьбу за престолонаслідування [9, С. 432].

Після султана Мехмеда II гарем правителів, за рідкісним винятком, складався вже тільки з наложниць. Однією з причин цього є створення сильної держави під владою єдиного правителя, який став абсолютним монархом. Це відбулося і на принципах формування гарему. Відсутність по сусідству рівних Османам державних утворень, з принцесами яких султани могли б тепер укладати шлюби, залучення до державного управління капикулу, абсолютизація влади султана і деякі інші причини призвели до зміни джерел поповнення, структури і складу султанського гарему [50, С. 151].

На період XV - XVI ст. припадає пожвавлення зовнішніх та економічних зв'язків Османської імперії з Заходом і нам трапляється перший опис гарему султанів, який зробив європеєць Фома Даллан. У 1599р. він приїхав до Константинополя для налаштування органу, який іспанська королева Ізабелла подарувала султану Мехмеду III. Ось як описав побачене Даллан: «Через ґрати можна було побачити приблизно тридцять наложниць Великого владика, які грали в м'яч. На перший погляд я прийняв їх за хлопчиків, але потім побачив, що їх волосся спадають на плечі косами, в які вплетені зв'язки перлинок, і помітив деякі інші ознаки, за якими зрозумів, що переді мною жінки. На голові вони не носили нічого, крім золотої шапочки, на деяких були краги, інші ходили з голими

ногами, з золотими сережками на браслетах у щиколоток; інші носили оксамитові туфельки сантиметрів восьми заввишки» [15, С. 235].

Варто виділити, що правитель гарему - не султан, не старша дружина або перша *кадіна* (офіційна коханка), а мати султана – Валіде-султан. Турки вважали, що у чоловіка може бути багато дружин, але мати у нього єдина - отже, тільки вона займає почесне місце, позбавити якого її здатна тільки смерть. Тому, саме їй довіряється найцінніше особисте майно - жінки. Влада у Валіде-султан величезна, причому поширюється не тільки на гарем, але і на всю імперію [64].

Майже до самого кінця XVI ст. на вищому рівні влади в Османській імперії чітко розрізняються представники двох поколінь: правлячого султана, що живе зі своєю матір'ю в столиці, і наслідного принца - шахзаде, що знаходиться на правлінні в санджаку зі своєю матір'ю. При цьому представники більш молодого покоління, визнаючи верховну владу султана, у своїх санджаках діяли цілком самостійно. І в тому і в іншому випадку мати могла відігравати важливу роль, будучи наділеною широкими повноваженнями [62, С. 236-245].

Однією з важливих змін в гаремі стала поява посади *кетхуда-кадин*, яка стала керувати наложницями в гаремі, що свідчить про наявність певної структури. Така посада почала зустрічатися в палацових документах, що відносяться до другої половини XV ст. судячи з цих документів, володарка даної посади повинна була допомагати матері султана в управлінні гаремом [50, С. 263].

Як вже зазначалося у попередньому розділі: згідно сформованої мусульманської традиції, в гаремі існувала чітка ієрархія. Ступінь наближеності жінки до правителя визначало її положення в гаремі [49, С. 26].

Проте, з середини XVI ст. відзначаються серйозні зміни в структурі султанського гарему, які, в свою чергу, істотно змінюють його роль. Зовнішнім проявом цього процесу стала нова титулатура жіночої половини родини султана. Традиційно, щодо матері правителя, його дружин і родичок використовувалося

старовинне тюркське поняття «хатун». До приходу до влади Сулеймана Кануні матері османських правителів були шанованими серед підданих та жінок в гаремі. Однак вони не мали серйозного впливу при султанському дворі і не грали активної політичної ролі. Після приходу до влади Сулеймана Кануні до імені його матері, а також до імен його дітей стали додавати титул «султан».

Традиційно дане нововведення пояснюють прив'язаністю Сулеймана до своєї матері. Згідно зі свідченням Венеціанського посла П'єтро Брагадіна від 1526 р., Хафза-султан: «була дуже красивою жінкою у віці близько 48 років, до якої султан ставився з великою любов'ю і повагою». Однак можна припустити й іншу причину подібного погляду, згідно з якою саме мати Сулеймана зуміла його захистити від батьківського гніву і допомогла досягти вершини влади в Османській державі [50, С. 263].

Найважливішим нововведенням в організації гарему епохи правління султана Сулеймана стало безперервне піднесення однієї обраної наложниці не тільки з точки зору її кар'єрного зростання, але і за ступенем її близькості до самого султана [48, С. 35].

Незвичайним явищем в організації палацу була поява титулу - *хасекі*. Поява даного титулу в 1521р. була ініціативою самого султана Сулеймана для своєї законної дружини Хюррем Султан. Цей титул не можна було змінити, він не залежав від кількості народжених дітей та їх статі. Але він дозволяв обраній наложниці султанського гарему піднятися над іншими [47, С. 34-35].

Це нововведення епохи султана Сулеймана стало основою інших змін, що відбувалися в будинку османів: по-перше, султан не припиняє інтимну близькість з однією зі жительок гарему після народження сина; по-друге, змінюється статус матері султана, по-третє, порушується правило «однієї наложниці - одного сина», і, по-четверте, перебування матері при своєму синові під час його правління санджаком стає обов'язковим. Населення, що не розуміло суті цих змін, звинувачувало Хюррем, через яку це стало можливо, в чаклунстві [48, С. 35].

Крім того, для історії осман важливим є те, що Сулейман був першим турецьким султаном, що оселився в гаремі. До нього султани жили в наметах, пізніше - у палацах, і відвідували гарем, іменований Бабус-сааде - Ворота блаженства, тільки щоб отримати блаженства і повернутися до повсякденної військової та адміністративної діяльності. Багато європейських і турецьких істориків вважають, що переїзд Сулеймана в гарем відбувся під впливом його четвертої дружини Роксолани [15, С. 353].

Про Сулеймана стали говорити як про першого султана, який повністю потрапив під вплив жінки. Так, Зара, посланець Габсбургів, писав: «Єдиною вадою в характері Сулеймана є його надмірна відданість дружині». Зара стверджував: «Він так її любить і так їй вірний, що всі тільки диву даються і твердять, що вона його заворожила, за що і звуть її не інакше, як *жади*, або відьма. З цієї причини військові і судді ненавидять її саму і її дітей, але, бачачи любов до неї Султана, нарікати не сміють» [58].

Для Хюррем було тріумфом, коли вона отримала дозвіл переїхати в Сераль зі своїми численними рабнями і євнухами, але ще більший тріумф очікував її, коли вона стала законною дружиною Сулеймана. З часів Баязида I (1389-1403рр.) жоден султан не вступав у законний шлюб, і цей дивний вчинок султана сприйняли з величезним подивом і побоюванням. За правління Селіма II дружина обходилася дуже дорого - на ці кошти цілком можна було будувати мечеті або лікарні, - тому одруження нікого не приваблювала [64].

Деякі дослідники вважають, що таке весілля могло статися після 1533р. якщо врахувати, що Хафза-султан померла в 1534р., неважко припустити, що вона навряд чи розділяла ті нововведення в житті гарему, що були введені її сином. Можливо, *ніках* був здійснений набагато раніше. Але весілля султан, мабуть, відкладав до того часу, коли Хафса-султан вже не могла йому суперечити [50, С. 256]. Шлюб Сулеймана з наложницею був досить скандальною подією, але ще більш скандальним виявилось його зневага до правила «одна-мати-один-син» [9, С. 543].

Хюррем, користуючись прихильністю султана і порушуючи правила, що склалися в гаремі, зайняла найвище місце в ієрархії гарему після матері султана. Крім того, при досягненні своїх синів повноліття вона не тільки не покинула столицю разом зі своїм сином, який відправлявся на правління санджаком, але остаточно перебралася в Новий палац султана [50, С. 256].

Можна прослідкувати, що з середини XVI ст. у великих візирів встановилися тісні зв'язки з гаремом, який з часів Рустем-паші (1544 - 1561рр.), став одним з найбільш серйозних факторів, що визначали хід державних справ. При згадуваному, вже Сулеймані I Кануні, в боротьбі за вплив на султана разом з принцями активну участь стали брати дами капикулу і султанські дружини. Хуррем-султан, брала участь у палацових змовах і сприяла зміщенню великих візирів [35, С. 88-89].

Яскравим прикладом таких інтриг можуть слугувати взаємовідносини Хуррем-султан з Ібрагім-пашою. Ібрагім-паша, будучи великим візиром Османської імперії, був єдиною щиро відданою султану Сулейману людиною [58, С. 234]. Ібрагім був особистим радником і вищим державним чиновником, але внаслідок цієї близькості він нажив собі ворогів. У 1525 р. його палац на іподромі був розграбований під час заколоту яничар в Стамбулі, який, можливо, був спровокований його суперниками [9, С. 543].

Але в 1536 р. він був страчений у зв'язку з тим, що потрапив у немилість Сулеймана через наклепи і чутки, які пускала Хюррем зі своїми поплічниками. У підсумку Володар оголосив Ібрагіму про майбутню страту за тиждень до виконання вироку і щодня обідав наодинці з ним, даючи Ібрагіму можливість або вбити себе, або втекти з країни, але Ібрагім залишився вірним до останнього своєму султану [58, С. 234].

Ібрагім-паша підтримував сторону Мустафи, який міг би зійти на османський трон у разі смерті Сулеймана. Тому Хюррем-султан намагалася прибрати всесильного фаворита султана зі шляху до своїх цілей.

Після смерті Ібрагіма-паші Хасекі Хюррем-султан стала все більше втручатися в державні справи через свого чоловіка. У 1539 р. вона видала свою єдину дочку Міхрімах заміж за Рустем-пашу, за допомогою якого сподівалася усунути головну перешкоду на шляху до престолу своїх синів [50, С. 256].

У 1553 р. був страчений старший син Сулеймана, принц Мустафа. Офіційною причиною страти Мустафи було оголошено те, що він планував узурпувати трон, але, як і у випадку зі стратою султанського фаворита, Ібрагіма-паші, вина була покладена на Хюррем Султан. Її підозрювали в підступності по відношенню до свого зятя і союзника, великого візира Рустем-паші [9, С. 543].

Боротьба політичних угруповань за вплив при дворі мала відгук в османському суспільстві. За Мустафою, колишнім намісником в Амасьє, йшли сипахи, беї тюркських племен і навіть низи анатолійського населення, незадоволені засиллям вихідців з девширме.

Після страти принца з'явилися два самозванця, що увійшли в історію під ім'ям Дезде Мустафа (Лже-Мустафа) і підняли повстання в Румелії. Потім ті ж сили (тімаріоти, улеми) підтримали молодшого сина Хуррем-султан-Баязида [35, С. 88-89].

У своєму датованому липнем 1556 р. листі зі Стамбула посол Фердинанда, барон Огієр Гізлен де Бусбек повідомляв про те, що син Сулеймана і Хюррем, її улюбленець, принц Баязид, підозрюється в тому, що він спровокував цей заколот. Лже - Мустафа і його прихильники були схоплені і доставлені в Стамбул, де їх, за вказівкою султана було страчено. Хюррем Султан вдалося запобігти наслідкам передбачуваної причетності Баязида, але в 1558 р. вона померла. Без її стримуючого впливу вибухнув відкритий конфлікт між Баязидом і братом, що залишився у нього, Селімом [9, С. 543].

У підсумку, коли 16 вересня 1566р. помер Сулейман II, його спадкоємцем став син Хюррем Селім II. Починаючи з Селіма II П'яниці, султани перетворилися із завойовників на мешканців гарему. У наступників Селіма II

гарем перетворився з палацу, де жили наложниці і дружини султана, в житло самого султана [15, С. 355].

У XVII ст. остаточно сформувалася структура султанського гарему, яка зумовила його подальше існування. Саме з цього часу жінки гарему османських султанів виступали активними учасницями палацових угруповань, що визначали державну політику. Подібна тенденція, безсумнівно, була пов'язана з важливими змінами в суспільному житті імперії [50, С.256-257].

Османська імперія, створена в результаті завойовницьких походів турецьких султанів, займала на рубежі XVI—XVII ст. величезну територію в трьох частинах світу - в Європі, Азії та Африці. Управління цією гігантською державою було справою непростю. І якщо турецьким султанам у другій половині XV ст. і в XVI ст. вдавалося в цілому вирішувати цю проблему, то головним доданком успіху були: послідовна політика централізації і зміцнення політичної єдності [73, С. 350]. Проте на рубежі XVI-XVII ст. в Османській імперії запанувала атмосфера анархії. Накази і розпорядження влади не виконуються. Корупція і розбрід в правлячих колах, гаремні інтриги і боротьба кланів, що спиралися на армію, призвели до небувалого падіння авторитету султанської влади, «центру» взагалі [35, С. 89].

Зміни відбувалися і в найближчому оточенні самого правителя. Як уже зазначалося, з другої половини XVI ст. султани стали більше часу проводити в гаремі, в оточенні своїх наложниць і євнухів. Раніше їх попередники очолювали військові походи і спілкувалися в основному з візирами і воєначальниками. Однак наступники Сулеймана Кануні рідко виходили зі своїх покоїв в Топкапі і перебували під впливом своїх фаворитів [50, С. 257].

Все ж саме в період з XVI ст. Османської історії жінки в мусульманському світі мали значний політичний вплив і виступали в ролі керівника країни. Султанський палац і особливо гарем, що відкривав найкоротший доступ до повелителя імперії, перетворилися на головні осередки інтриг придворних у боротьбі за владу [31, С. 256].

Саме з ім'ям Роксолани вчені пов'язують початок періоду в історії Османської імперії, який відзначається великим впливом жінок на державні справи, більш відомий під назвою «Каданлар Султанат» або ж «Жіночий султанат». Хронологічними рамками останнього прийнято вважати 1550 - 1656 рр. Однак саме визначення «Жіночий султанат» було запроваджено лише на початку ХХ ст. турецьким істориком Ахметом Рефіком Алтинай [47, С. 34-35].

Слави вінценосної особи зажила й донька Роксолани - Міхрімах - яка, як і її мати, була обізнана в усіх державних справах й зустрічалася з європейськими посланцями. Після смерті Роксолани саме Міхрімах отримала найвищий статус у гаремі батька - султана Сулеймана - як його донька та дружина великого візира Рустема-паші [100].

Крім того, варто згадати і про хасекі султана Селіма II - Нурбану Султан, яка також стала однією з представниць жіночого султанату. Як хасекі султана Селіма II Нурбану не була схожа на свою попередницю. Якщо Хюррем здобула популярність в столиці Османської держави, то Нурбану користувалася авторитетом і повагою в санджаку, де Селім був правителем [50, С. 261].

Нурбану протягом усього правління свого чоловіка, а потім і малолітнього сина, стояла непорушною стіною за спинкою османського трону, вміло направляючи дії повелителів [91, С. 230-235].

Якщо Хуррем-султан підтримувала тісні відносини з польською державою, то Нурбану-султан розвивала контакти з Венеціанською республікою, сестрою шаха Техмаспа з династії Сефевідів, Англією, Францією, а також кримським ханом Шахін Гіреєм [9, С. 543].

Поки жінки і головний візир правили країною, Селім насолоджувався життям і милувався садами. Улюбленим його заняттям було вирощування квітів. Про масштаби цієї любові говорить його записка, призначена для османських представників в Алеппо: "Для моїх королівських садів потрібно 50000 тюльпанів» [91, С. 230-235].

Незважаючи на те що Селім після свого сходження на престол також з повагою ставився до Нурбану, проте з появою новонароджених дітей Селіма від інших невільниць Нурбану зосередила свою увагу на своєму синові, щоб той безперешкодно зміг стати наступним султаном. Свою владу і вплив повною мірою вона показала як мати султана Мурата III (1574-1595 рр.), обмежуючи владу і вплив хасекі свого сина [48, С. 35].

Мурата не можна було назвати сильним правителем, і владу в свої руки довелося взяти жінкам. Розстановка сил на жіночій половині палацу була така: коли Мурат тільки прийшов до влади, у нього була одна дружина - албанка на ім'я Софія. Він одружився з нею в 1563 р. Вона стала матір'ю його первістка-майбутнього султана Мехмета III і його першої дочки Айше. Софія мала дуже сильний вплив на Мурата і всі спроби матері його послабити, не вдавалися [91, С. 230-235].

Нурбану, ставши Валіде, продовжувала правити гаремом і впливати на сина аж до своєї смерті. Так про вплив цієї жінки писав венеціанець Паоло Контаріні: «Мурат засновує свою політику головним чином погоджуючись з порадами своєї матері... Йому цілком зрозуміло, що ніхто крім матері не буде настільки люблячим і відданим; він схилявся перед нею і цінував її надзвичайні якості і чесноти» [90, С. 345].

Ймовірно, саме Нурбану зуміла умовити свого сина перевести весь гарем до палацу Топкапи і в 1578 р. на чолі урочистої процесії переїхала зі Старого палацу в нові покої. Її високе положення відбилося також і на розташування її апартаментів на території гарему. Вони займали там центральне місце і були безпосередньо пов'язані з житловими приміщеннями самого султана.

З переїздом гарему в Топкапи пов'язано ще одне нове явище в житті султанського двору. Відтепер всі члени сім'ї правлячого султана виявилися зібраними в його стінах. Як перший наслідок цієї ситуації можна розглядати відмову від практики посилки шахзаде в санджаки [50, С 263].

Після смерті Нурбану її владу в гаремі османських султанів перебрала на себе Сафіє-султан. Поки Мурад відволікався від державних справ, Сафіє визначала пересування флотів і армій Османської імперії. Коли її син Мехмед став султаном Мехмедом III після смерті батька-султана Мурада III - в 1595 р., її вплив подвоївся з отриманням статусу матері султана. Сафіє-султан володіла абсолютною владою в імперії. Вона призначала будь-яку людину на будь-яку посаду [58].

Через єврейку К'яреца, що поставляла в гарем коштовності, підтримувала контакти з венеціанським послом, вела велике листування з іноземними державними діячами і коронованими особами, серед яких важливе місце займала англійська королева Єлизавета. У 1590 р. посол Джованні Моро писав про неї що «...завдяки своєму становищу матері престолонаслідника вона при нагоді втручається в справи державної важливості, користується великою повагою і до неї прислухається Його Величність, який вважає її розумною і мудрою...» [77, С. 156].

Саме в цей період в імперії починає розквітати корупція. Одним з найбільш одіозних місць, де процвітало хабарництво, був султанський палац. Особливо процвітали в цьому чорні євнухи. Через них наложниці отримували великі суми грошей за протекцію в отриманні високого поста в столиці або провінції, за сприятливе рішення прохання сановника або іноземного посла [73, С. 296].

Цим вдало користувалась і Сафіє-султан. Хто давав їй більше хабара, той і отримував більш високий пост. Норми і етичні принципи, встановлені в імперії султаном Сулейманом, до цього часу втратили свою силу. Хабарі вона отримувала за посередництва євнуха, охоронця невольниць Осман-агі, Разіє-хатун і представниці європейської діаспори Естер-кіри [58].

У 1603 р. на османський престол зійшов син Мехмеда III і Хандан -султан - Ахмед I (1603-1617рр.). Молодий і недосвідчений падишах прислухався до порад своєї матері, проте вплив жінок гарему на державні справи при ньому було обмежено [47, С. 34-35]. Для Османської імперії ці роки (як і наступні)

безсумнівно були «часом потрясінь». Роботи літераторів тієї епохи відображають їх занепокоєння, викликане тими проявами кризи, які вони спостерігали і які, схоже, не піддавалися вирішенню. У своїх роботах вони передбачали неминучий крах всього, що було створено за минулі три століття [9, С. 549].

Своєю Хасекі Ахмет I вибрав одну зі своїх невольниць на ім'я Махпейкер - султан, або Кесем. Хюррем була найбільш відомою в Європі жінкою Османської династії, проте самі піддані Османської держави вважали, що найзначнішою і найсильнішою жінкою династії Османів була Кесем - султан.

Кар'єра Кесем в основних своїх рисах також нагадувала кар'єру Хюррем. Над ними не було сильної Валіде - султан, яка могла б обмежувати їх вплив на султанів. Кесем також мала багато дітей, і вона була єдиною партнеркою султана. Кесем була матір'ю двох султанів - Мурата IV та Ібрагіма. На відміну від Хюррем вона свою могутність отримала в роки, коли вона була Валіде - султан, а не Хасекі [48, С. 36].

У 1617 р. султан Ахмед I помер і на чолі держави встав молодший брат падишаха Мустафа I (1617 - 1618 і 1622 - 1623 рр.) - син Мехмеда III і наложниці Халіме Султан. Таким чином, був порушений "Закон Фатіхи" [47, С. 34-35] і замінювався посиленням принців крові в старий палац – клітку (*кафес*), де коло спілкування їх був обмежений німими слугами. Султани, яким вдалося вийти з клітки і зайняти престол, як правило, страждали психічними розладами. Такими були і сини султанши Кесем Султан Мурад IV (1623-1640 рр.) та Ібрагім I (1640-1648 рр.) [77, С. 156].

Надалі через політичну нестабільність Мустафа був повалений з престолу імовірно угрупованням Кесем і під її особистим керівництвом на користь свого сина Мурада IV. В результаті цього їй довелося офіційно звітувати перед суддями у своїх діях. Невинність султанши була доведена, що звільняло її від звинувачень в організації палацового перевороту [47, С. 34-35].

Мурад IV, поки йому не виповнилося 22 роки, ні в чому не перечив матері, що б вона не робила. Коли він їхав на війну, Кесем повністю брала кермо влади в свої руки. Мурад IV, який повернувся після битви за Багдад з підірваним здоров'ям, помер молодим, залишивши трон Ібрагіму [58].

Кесем зробила все можливе для того, щоб наступним султаном став інший її син – Ібрагім. Коли його самодурство стало загрожувати порядкам в імперії, вона взяла участь в його поваленні, сподіваючись, що зможе зберегти свою роль в гаремі і у дворі при своєму малолітньому онукові – Мехмеді. Адже саме вона виховала і подарувала Ібрагіму ту невольницю-Хатідже Турхан-султан, яка народила сина, який став спадкоємцем престолу. Однак її надії на послух Хатідже не виправдалися. Протягом трьох років з 1648 р. Топкапи був ареною протистояння двох Валіде [62, С. 236-245].

Султанша довгий час перебувала при владі, вона двічі ставала Валіде - султан, вперше саме їй був приписаний титул - *Бюйюк*, тобто старша Валіде (бабуся при правлячому Султані). Нововведенням було і те, що за всю історію правління жінок, саме Кесем Султан одноосібно управляла імперією в якості регента [47, С. 34-35].

Амбітна пані не забувала і про простий народ. Під час її правління в Стамбулі було організовано безліч безкоштовних місць харчування для бідняків. Кесем Султан всіляко допомагала дітям-сиротам і жінкам [90].

У 1651р. в результаті змови, Кесем була задушена і повноправною регентшею при Султані Мехмеді IV стала Валіде Султан Хадідже Турхан. Протягом наступних п'яти років вона змістила дванадцять великих візирів і до повноліття Мехмеда IV в 1656р. тримала в своїх руках управління потужною Османською імперією [77, С. 157].

Турхан-султан завжди перебувала під впливом євнуха, Узуна Сулеймана-агі, оскільки саме він допоміг їй позбутися Кесем. У Палаці зростали масштаби

хабарництва і розтрат. Чиновники займали всі важливі пости у всій імперії, не володіючи належною кваліфікацією.

Турхан-султан добре розуміла, що відбувається в державі. За рекомендацією Касим-агі вона призначила Кепрюлю Мехмеда-пашу великим візиром. Турхан хотіла, щоб він знову повернув втрачені в імперії поняття честі, гідності і моральності. Завдяки йому державні справи багато в чому виправилися [58].

Турхан Султан ознаменувала собою кінець епохи жіночого Султанату. Це жінка була честолюбна, тому за допомогою жорстокого протистояння повернула собі титул Валіде. В силу свого малолітнього віку султан Мехмед IV не міг повною мірою керувати країною, тому султанша за прикладом своєї попередниці, керувала великою Османською імперією в якості регента до повноліття свого сина [47, С. 34-35].

Призначення Кепрюлю Мехмед-паші великим візиром в 1656 р. можна вважати певною точкою, після якого втручання жінок султанського гарему в державну політику поступово знижувалося, хоча і не зникло остаточно. Серед умов, висунутих Кепрюлю Мехмед-паші і прийнятих Турхан-султан, було невтручання валіде-султан у справи великого візира в питання призначення на державні посади, а також відхилення скарг на адресу великого візира [50, С. 297].

У 1660 р. за рахунок власних коштів Турхан-султан побудувала фортеці в Джанаккале (на Дарданеллах) і завершила будівництво мечеті Єні в Стамбулі, яке було розпочато раніше, ще при Сафіє [58].

Інститут Валіде-султан після Турхан-султан змінив своє ставлення до управління державою. Наступні Валіде-султан стали більше займатися благодійністю. Завдяки їхнім зусиллям і фінансовій допомозі в містах створювалися лікарні, ринкові площі, торгові центри, медресе і початкові школи, караван-сараї, водопроводи і джерела води, які служили населенню. Хоча вони

також мали силу і авторитет, проте вже не наважувалися так активно вторгатися в державні справи [50, С.298].

З достатньою певністю можна говорити, що «епоха жінок» закінчилася у другій половині XVII ст. Серед найважливіших причин цього явища слід насамперед відзначити невдоволення в різних соціальних прошарках османського суспільства, в основі якого лежали не тільки економічні тяготи, а й явне послаблення ефективності державного управління і свавілля різних тимчасових правителів. У свідомості простих людей, насамперед мусульман, ці негативні явища пов'язувалися зі збільшенням впливу жінок гарему на султанський двір [49].

Окрім підвищення ролі жіночої половини Харем-і Хумаюн, варто згадати і про інших мешканців. Значно змінюється становище та вплив на справи євнухів. До кінця XVI ст. статус «білих» євнухів, що відповідали за внутрішні покої султана, був вище ніж «чорних», що стежили за недоторканністю султанського гарему.

Останнім всесильним главою «білих» євнухів був Газанфар-ага, який мав великий вплив на султана. Тому в 1595 р. позбувся поста великого візира і посади головнокомандувача Османською армією на Кавказі Сінан-паша в своєму листі до Газанфар-Азі просив у нього дозволу на повернення в столицю, що явно свідчило про значний вплив цього представника палацової еліти [64].

Роль «чорних» євнухів стала поступово збільшуватися після того, як султан Мурад III переніс свої апартаменти в жіночу частину двору Топкапи. Після того як пост Кизлар Агаси зайняв Хаджі Мустафа-ага (1605-1620pp.), вони перетворилися на основних посередників між правителями та іншими посадовими особами. У підсумку глава «чорних» євнухів став одним з найвпливовіших і авторитетних сановників султанського двору [49, С. 26].

Їх роль в політичному житті імперії досягла апогею в першій половині XVIII ст., коли цю посаду займали Хаджі Бешир-ага і Хафіз Бешир-ага (1746-1752).

Особливо сильно його вплив відчувався при Султані Махмуді I. Бешир-ага переконав молодого султана, що для збереження престолу і забезпечення спокою в країні слід жити в мирі зі своїми сусідами, не випускати з рук владу і часто міняти великих візирів [55, С. 221].

Загалом стан ісламського світу в XVIII ст. американський історик М. Ходжсон визначив дуже виразно: «переддень потопу». Біблійний образ був обраний, щоб підкреслити ту ступінь погіршення матеріальних умов існування, внутрішньої політичної дезінтеграції, соціального і культурного застою, яка була характерна для найбільших мусульманських держав пізнього середньовіччя, у тому числі і Османської імперії [86, С. 302].

Занепад Османської імперії був особливо помітний у порівнянні з постійним посиленням провідних європейських держав. Одним із шляхів виходу з такого становища неминуче мало стати запозичення європейського досвіду. Однак для цього потрібно було розширювати торговельні, дипломатичні, культурні та інші зв'язки з Європейським країнами, відмовитися від середньовічної відособленості. До всього цього правлячий клас імперії був ще не готовий [23, С. 98].

Турецький історик Ахмед Рефік Алтинай, вважав, що саме втручання жінок у державну політику, всупереч ісламській традиції, призвело до ослаблення Османської імперії [50, С. 302].

Варто підсумувати, що зміни які відбулись в системі упорядкування та в житті інституції Харем-і Хумаюн значно вплинули не лише на її подальший розвиток. А й на державні справи загалом. Формування особливого інститут відомого як «Жіночий султанат» мало визначний вплив на політичні рішення в державі і на розвиток інших не менш важливих інституцій в державі.

Таким чином, можемо підсумувати, що інституція Харем-і Хумаюн формувалися під певним впливом релігійних постулатів ісламу, військових завоювань османів, політичних обставин та інтриг. Відповідно, з плином часу в

гаремі встановилась своя надзвичайно важлива ієрархія, цілісність та дотримання якої, обумовлювало існування та діяльність цієї інституції, яка для всього світу, та й Порти залишалася недосяжною та закритою. Можемо стверджувати, що структура гарему османських султанів також формувалась відповідно до викликів часу, та була необхідною для забезпечення суворих порядків та ієрархії. Традиції, що склались там зумовляють подальше існування інституції. У той самий час повелителі почали надавати перевагу шлюбам з жителями грему, а ніж династичним угодам з сусідніми державами. Від того багато в чому змінювався порядок престолонаслідування, За правління Мехмеда II Фатіхи з'являється правило «одна наложниця – один син»

У період найбільшого розквіту Османської імперії, Харем-і Хумаюн зазнає значних модифікацій, створюється нова титулатура та правила. Такі зміни в кінцевому результаті призводять до посилення ролі цієї інституції в політичному житті країни. Це було обумовлено новими інтригами у керівному апараті держави, до яких, безпосередньо, мали відношення представниці гарему. Крім того посилюється боротьба за трон османських султанів і повноту влади в державі. Харем-і Хумаюн, починаючи від доби правління султана Сулеймана, якій і сам приклав руку до зміни ролі гарему в житті країни, перетворюється в одну з найвпливовіших інституцій в державі. В першу чергу це стосувалось влади Валіде-султан, як очільниці гарему, а також наближеної до султана, його улюблениці, яку з цього часу називають хасекі. Цей титул дозволяв обраниці Султана досягти найвищих висот в ієрархії Харем-і Хумаюн. А також, такі зміни провокують перегляд традицій престолонаслідування і відхід від традицій, що склались в попередній період.

Період «Жіночого султанату» став визначним в історії Порти і безсумнівно вплинув на її подальший розвиток та існування. Представниці цього цікавого періоду, такі як : Хюрем-султан, Міхрімах-султан, Нурбану-султан, Сафіє-султан, Турхан-султан, та інші, починають активно втручатися в державні справи, та подекуди контролювати своїх чоловіків та синів в якості Повелителя. Саме в цей період гарем стає місцем інтриг, державних змов та владних коаліцій.

Проте, згодом Харем-і Хумаюн з місця де вирішуються державні справи перетворилося на місце, жителі якого виступали проти будь-яких серйозних соціальних змін в житті Порти. Епоха «Жіночого султанату» завершується на Турхан-султан, яка добровільно обмежила свої повноваження у 1656р. коли назначила великим візиром Мехмеда Кепрюлю-паші.

В Османській державі, де панування чоловіка було неминучим, деякі жінки гарему проявили вражаючі здібності правительок. Ці жінки виходили на авансцену історії і контролювали державні справи в ті важливі моменти, коли султани виявлялися нездатними керувати країною. Саме в цьому і полягає одна з головних таємниць гарему. Ті, хто оцінював його роль, розглядаючи цей «інститут» ззовні, завжди складали неправильне уявлення про гарем. Дослідникам здавалося, що жінки мали тут лише обмежену свободу, коли ж насправді вони переймали усю повноту влади у свої руки.

Але історія Харем-і Хумаюн – це не тільки інституція Османської імперії, а й невід’ємна частина її соціальної історії та великої мозаїчної культури. Дослідження Харем-і Хумаюн дозволяє визначити місце жінки в османському суспільстві та розширити уявлення про жіноцтво в ісламській державі.

ВИСНОВКИ

З перших днів існування Блискуча Порта будувала засади свого розвитку та майбутнього панування на різноманітних чинниках, але ключовими серед них можна виділити: військовий, релігійний, культурний. Безперечно все вище перераховане, впливало й на формування державного апарату імперії. Цій державі вдалося створити унікальну адміністративну систему, що розкинувшись на теренах від Близького Сходу і до Балкан, спромоглася підтримувати лад в імперії та інкорпоровати до цього порядку різні культури та народи. Держава Османів органічно увібрала культурні особливості підлеглих їй народів, та створила свій власний соціокультурний простір.

Проаналізувавши умови формування загонів яничар та владних інститутів в Османській імперії, можна констатувати, що цей процес був здійснений під дією викликів часу та бажанням османських султанів розширити свої територіальні володіння. Варто зазначити, що мозаїчність культури та етнічного складу, значно повпливали на утворення сталої державницької та військової системи імперії. Крім того, одним з головних факторів, що мали вплив на формування війська та уряду були різноманітні ідейні течії.

Разом з тим, збіглось у часі й формування іншої не менш важливої інституції, такої як Харем-і Хумаюн, що в свою чергу, вплинуло на розвиток культури та суспільства країни. В османській імперії де домінувала влада чоловіків та суворі канони шаріату на перший погляд не було місця впливу жінки, проте існування та діяльність інституції Харем-і Хумаюн ставить під сумнів такі твердження. Харем-і Хумаюн сформувався під впливом тенденцій та традицій, був перейнятий османами від Абассидів. Структура гарему османських султанів також формувалась відповідно до викликів часу, та була необхідною для забезпечення суворих порядків та ієрархії. Традиції, що склались там зумовляють подальше існування інституції в державі.

Простеживши вплив яничарства, урядової системи та гаремату на формування Османської імперії, можна зробити висновок, що одним з найбільш

важливих чинників розквіту Османської імперії було її військо та уряд який поступово формувався в залежності від завоювань турків-османів. Мілітарний та управлінський фактори вплинули не тільки на становлення та розвиток Порти, а й на хід турецької історії загалом. Але саме військові компанії та територіальна експансія відігравали ключову роль. Таким чином, друга половина XIV – початок XVII ст. принесла османським володарям посилення політичних та військових позицій імперії. Це було обумовлене реформуванням військових сил – капикулу та змінами в урядовій системі. Реформи у військовому укладі країни призвели до трансформації загонів як в піхотне елітарне військо яничар. Османам вдавалось вдало поєднувати нагромадження військової могутності, загарбання територій та чітке функціонування державних інституцій влада яких базувалась на волі одноосібного монарха – султана. Варто доповнити, що мірі того, як Османи здійснювали свої великі територіальні завоювання й Харем-і Хумаюн починав відігравати все більшу роль. Він наповнювався невольницями, яких захоплювали під час військових кампаній. З того часу султани надавали перевагу союзам з представницями грему, а ніж династичним угодам з іншими державами.

Дослідивши зміни найважливіших державних інституцій Порти в період її розквіту, можемо стверджувати, що вони синхронно розвивались відповідно до вимог часу, можна прослідкувати все більш активну взаємодію між представникам кожної з них, А також створджувати, що вони набувають все більшого впливу в державній політиці османів. Каталізатором змін в становищі державної системи стало правління султана Сулеймана I Пишного. За якого було здійснено низку перетворень на користь яничар, уряду та гарему а також відбулось суттєве територіальне розширення імперії.

Що стосується яничар, можемо говорити, про те, що з кінця XV ст. їх починають використовувати не просто як військову одиницю, а як основну силу в політичних інтригах. Воїни ж починають влаштовувати бунти, як засіб для задоволення своїх амбіцій, що подекуди створює кризові ситуації в управлінні державою. Урядова система Блискучої Порти за правління «Царя царів»

Сулеймана Кануні теж занала значних переформатувань. На середину XVI ст. він осучаснив основні закоми за якими жила імперія, поєднавши їх з усталеною системою керівництва та законами мусульманського світу. Крім того, голова держави часто приймав нестандартні рішення у політиці держави і відступався від усталених традицій.

В окреслений період також відбуваються найвизначніші зміни в гвремній системі. Сулейман I доклав зусиль й до зміни ролі гарему в житті країни. Зміни стосувались влади очільниці гарему – Валіде-султан, а також обраниці султана, яку з цього часу титулюють хасекі. Це дозволило обраниці Султана досягти висот в ієрархії Харем-і Хумаюн. А також, ці зміни в гвремній системі провокують відхід від традицій та перегляд урядових традицій пов'язаних з престолонаслідуванням. Саме з періоду правління Сулеймана в гарем османських султанів відбуваються структурні зміни, що дозволяють посилити жінкам вплив на державні справи Османської імперії.

Охарактеризувавши діяльність уряду, елітних підрозділів османської армії та гаремату в часи поглиблення кризових явищ в державі, можемо створювати, що смає в цей час відбувається пік взаємодії інституцій. Це беззаперечно в свою чергу залежало й від зовнішньополітичних аспектів та становища Османської імперії на політичній карті світу. В цей час закінчується епоха великих завоювань османів. Султани та урядові інстанції з цього часу приділяють більше зусиль для утримання влади на території величезної імперії. Посилюється бюрократизм, з'являються прояви кризи соціальних відносин, в той самий час Харем-і Хумаюн набуває найбільшої політичної ваги. В самому розквіті доба, що увійшла в історію під назвою «Каданлар Султанат». Представниці цього цікавого періоду, починають все більше перебирати на себе управління державними справами, та подекуди контролювати своїх чоловіків та синів, виконуючи роль «Повелительок». Саме в цей період гарем стає місцем інтриг, державних змов та владних коаліцій. Проте, доволі швидко Харем-і Хумаюн втратило свій вплив на політику держави та перетворилося на місце, жителі якого виступали проти будь-яких серйозних змін в житті Порти.

З XVIII ст. в Османській імперії починаються досить серйозні зміни, що стосуються урядових інституцій та війська. Фундаментальні зміни що стосувались яничарського корпусу були зумовлені відходом від головних принципів комплектування, функціонування та традицій османського війська. Постійно бунтуючи яничари почали набридати не тільки османським султанам та вельможам, а вже й простому населенню держави. І, нарешті, султан Махмуд II зважився на життєво-необхідне для імперії реформування війська і безпосередньо боротьбу з яничарськими загонами та їх зухвальством. Факторів які вплинули на рішення султана було безліч, але основними врешті решти стали: небоєздатність яничарського війська, постійні бунти та грабунки міст і провінцій, їх зазіхання на вирішення важливих державних справ та небезпека яку вони несли безпосередньо для самого султана та його влади.

Впродовж XIX – першої чверті XX ст. урядова система Блискучої Порти намагалась пройти тернистий шлях реформування та модернізації. Переважна частина зних проводилась за європейським зразком з метою осучаснити імперію та наблизити її до розвинутих держав тогочасного світу. На початку березня 1834 р. було видано султанський указ про реорганізацію державного апарату, а в 1838 р. було утворено Кабінет Міністрів, на чолі з великим візиром, якого інколи називали прем'єр-міністром, який мав свого заступника. Проте при проведенні перетворень переважно не були враховані особливості мусульманського укладу держави, не вдалось прилаштувати історичні аспекти розвитку управлінської діяльності в Османській імперії до потреб тодішнього уряду. Участь у першій світовій війні та Молодотурецька революція значно загострили урядову кризу в державі, всі ці протеріччя призвели до того, що 1 листопада 1922 р. Велике національне зібрання прийняло закон про відділенні халіфату від султанату та ліквідувало посаду султана. Таким чином завершилося надзвичайно довготривале правління династії Османів, серед яких були, як повелителі континентів, морів та океанів, так і бездарні керівники, маріонетки політичних угруповань.

Обґрунтовуючи роль та значення яничарського війська, урядових особливостей та жіночої складової в розвитку політичного становища Османської імперії слід зауважити, що вдале поєднання цих інституцій дозволило забезпечити Порті у періоди її найвищого розвитку досягти не тільки високого внутрішнього розвитку, а й у спіху на міжнародній арені. Роль цих інституцій для Блискучої Порти, в комплексному поєднанні, важко періодизувати. Вони давали імпульси для розвитку усіх царин життя в імперії: від розвитку мусульманської культури і до забезпечення захисту населення держави. Саме таке поєднання дозволило сформувати особливі засади панування Османів від Близького Сходу і до європейських терен, поєднуючи в собі особливості різних цивілізаційних вимірів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела :

1. Montague M.W. The best letters of Lady Mary Wortley Montague. Chicago, 1901.
URL: <https://jacklynch.net/Texts/montagu-letters.html>
2. «Канун-наме» Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. / Пер. Р.И. Керим-заде // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: сб. ст. / Отв. ред. С.Ф. Орешкова. М., 1990. С. 81–96.
3. «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи» («История происхождения законов янычарского корпуса») / ред.: И. Е. Петросян. Москва: Наука, 1987. 600с.
4. «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого // Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII века). Москва: Главная редакция восточной литературы, 1985. С. 37-105 (Азия и Африка в источниках и материалах).
5. Донесение о посольстве князя К. Збаражского в Турции в 1622-1623 годах // Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов / Состав. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба. Москва: Наука, 1984. С. 102-148.
6. Жерар де Нерваль Путешествие на Восток. М.: Наука, 1986. 377 с.
7. Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / ред.: А.И.Рогова. Москва, 1978. 138с.
8. Михаил Критовул. Исторические сочинения (гл. 6-72) // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. СПб.: Алетейя, 2006. С. 7-75.

Література :

9. Caroline Finkel Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire Basic Books, 2007. 674 с.
10. Kinross L. The Rise and decline of the Ottoman Empire. Morrow, 1977. 696 с.

11. Nicolle David *The Janissaries (Elite)*. Osprey Publishing, 1995. 64 с.
12. Raphaela Lewis. *Everyday Life in Ottoman Turkey*. Dorset Press, 1988. 208 с.
13. Абидулин А.М. Кривов С.В. Исторические аспекты формирования национальной идентичности в Османской империи: становление, развитие, противоречия. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2017. № 3 (15). С. 211-218.
14. Абидулин А.М., Козуб Е.А. Визирь, имевший власть султана: Паргалы Ибрагим-паша. // *Вісник МГУ «Исторические науки. Юридические науки»*. 2020 Т. 6 № 4. С. 321-331.
15. Александр Широкоград *Взлет и падение Османской империи*. М.: Вече, 2012. 416 с.
16. Ангели Ф. А. *Страницы истории Османской империи*. Кишинёв: Universul, 2002. 468 с.
17. Аствацатурян Е. Г. *Турецкое оружие*. Санкт-Петербург, 2002. 336 с.
18. Бальфур Д. П. *Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. XIV-XX вв.* / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2017. 639 с.
19. Бартольд В. В. *Халиф и султан* // Бартольд В. В. *Сочинения* Т. VI. М. 1966.
20. Боджолян М. Т. *Реформы 20-30-х гг. XIX века в Османской империи*. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1984. 155 с.
21. Введенский. Г. Е. *Вооружение янычарского корпуса*. Санкт-Петербург, 2003. 18с.
22. Великанов В.С., Нечитайлов М.В. Структура та організація армії Османської держави (1670-1710-е гг.). // *Військово-історичний журнал "Воїн"*. 2010 року № 12. С. 20-32.
23. Вітал А.В. *Османская империя (начало XVIII в.)*. Москва: Наука, 1987. 136с.
24. Галенко О. Яничари // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т. Я. С. 744 - 784

25. Гальманова З.А. Османський гарем в XVI веке / Материалы IV международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов, посвященная Году гостеприимства в Республике Тыва. Тувинский государственный университет. 2016. С. 47-48
26. Ганіюглу М. Ш. Ататюрк: біографія мислителя / перекл. з англ. О. Галенка. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка Центр, 2018. 240 с.
27. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. Москва, 1983. 296с.
28. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. IV. Новое время / Пер. с нем. М., 1938.
29. Дудар Р. В. Занепад та ліквідація яничарського корпусу // Вісник Черкаського університету. 2014. № Раф9. С 48-53.
30. Дулина Н. А. Танзимат и Мустафа Решид-паша. Москва: Наука, 1984. 190 с.
31. Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время. Москва, 1992. 340с.
32. Ефремова Е. Е. Иерархия гарема Османской империи XVI - XVII века (историографический аспект) // Студенческая наука и XXI век. 2020. Т. 17. № 1 (2). С. 81-82.
33. Жилина А. И. Внешняя политика османского султаната в правление падишаха Су-леймана I Кануни / А. И. Жилина // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. - 2016. - № 1. - С. 251 - 258.
34. Жуков К. А. Османские хроники XV XVII вв. о создании войск «я и мюселдем» // Turcologica. К восьмидесятилетию академника А. Н. Кононова. Л., 1986.
35. История Востока: Учеб. по спец. «История»/ ред.: Васильев Л.С. Москва: Высш. шк., 1994. Т. 3. 495 с.
36. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х томах. Т.1: История Османского государства и общества / Под ред. Э. Ихсаноглу; пер. с турец. В. Феоновой под ред. М. Мейера. Москва: Восточная литература, 2006. XXXII, 602 с., ил., карты.

- 37.Іналджик, Галіль. Османська імперія: класична доба, 1300-1600 / пер. з англ. О. Галенко; наук. ред. В. Остапчук; НАН України. Інститут сходознавства. Київ: Критика, 1998. 286 с.
- 38.Казиев Ш. М. Повсякденне життя східного гарему. - М .: Молода гвардія, 2006. С. 165
- 39.Клейнман Г. О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации. Москва, 1989. 158 с.
- 40.Клуг Д. Гарем // Клуг Д. История гарема в культурах народов мира / Пер. с англ. И. Соколов. Смоленск: Русич, 2004. 336 с.
- 41.Ковальчук М. Канун-наме як основне джерело з вивчення суспільно-політичного устрою Османської імперії у XVI ст. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2017. № 6. С. 104-108.
42. Ковальчук М. В. Провінційне управління Османської імперії XVI ст. на основі канун-наме. Науково-теоретичний альманах «Грані», 2016. С. 100-106.
- 43.Ковальчук М. Включення нових територій до складу Османської імперії та формування її адміністративного устрою у 14-го –16-го ст. / М. В. Ковальчук. Гілея: науковий вісник. 2017. № 116.С. 107-111.
- 44.Ковальчук М. Організація провінційного управління Османської імперії XVI ст. за даними канун-наме. Український історичний збірник. Вип. 19. 2017. С. 67-82.
- 45.Ковальчук М.В. Особливості термінології канун-наме у сфері суспільно-економічної політики Османської імперії XVI ст. Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. 2015. Т. 25: Іст. науки. С. 86-96.
- 46.Кримський А. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924. XII, 226 с.: іл.
- 47.Малоземов С. И Денисова Д. Э. Савинова В. А Женский султанат как феномен развития Османского государства XVI – XVII ст.// Науковий журнал «Контентус» 2021.№ 2. С 34-45.

48. Мамедов И. Б. Институт Хасеки в гареме османских султанов / И. Б. Мамедов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. № 111. С. 33-40.
49. Мамедов И. Б. Эволюция института султанского гарема в XV – XVIII вв. и его роль в политической и социальной жизни Османского государства: автореф. дисс. канд. ист. наук. СПб., 2011. С. 242.
50. Мамедов И.Б. Расцвет и крах Османской империи. Женщины у власти. М.: Издательство АСТ, 2016. 320с.
51. Матюхина Ю.А. Великие империи мира / Ю.А. Матюхина, Т.Б. Царева. М.: РИПОЛ классик, 2011. 448 с.
52. Мейер М. С. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIII в. // Проблемы истории Турции (сборник статей). Москва: Наука, 1978. С. 55-66.
53. Мейер М. С. К характеристике правящего класса в Османской империи XVI–XVII вв. (по данным «Тереке дефтерлери») // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. Москва, 1980. С. 180–189.
54. Мейер М. С. Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII – XVIII вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Сборник статей. Москва: Наука, 1986. С. 155-185.
55. Мейер М. С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. Москва: Наука, 1991. 261 с.
56. Мигаль А.С. Османская империя глазами английских путешественников XVIII века. История и историческая память. №6. 2018. С. 19-27
57. Надюков С. А. Ранние военно-политические реформы в Османской империи. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2009 4с.
58. Николай Непомнящий. Гарем до и после Хюррем. М.: Центрполиграф. 2014. 280с.

59. Ніколіна І. І., Машевська А. А. Зеніт Османської імперії: правління Сулеймана І. *ΛΟΓΟΣ. Мистецтво наукової думки*. №1 (Грудень, 2018). С. 98-100.
60. Орешкова С. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры османского общества // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Москва, 1986. С.5–18.
61. Орешкова С.Ф. Османская система религиозных обществ и её роль в создании имперской структуры и судьбах нетурецких народов Империи / Светлана Филипповна Орешкова // Ислам на Ближнем и Среднем Востоке. 2010. №5. С. 436-446.
62. Орешкова С.Ф. Султанский двор и гарем в Османской империи первой половины XVII в. // Политическая интрига на Востоке. Отв. ред. Л.С. Васильев. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. С. 236-245.
63. Ортайли І. Османи на трьох континентах / Перекл. з тур. О. Кульчицького. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка Центр, 2019. 208 с.
64. Пензер Н. Гарем. История, традиции, тайны / Пер. с англ. О. И. Миловой. М.: Центрполиграф, 2007. 303 с.
65. Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. Москва: Восток, 2007. № 6. С. 34.
66. Петросян И. Е. К вопросу о боеспособности турецкой армии в конце XVI в. // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Москва: Наука, 1986. С. 144-148.
67. Петросян И. Е. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник 1978. Москва: Наука, 1984. С. 191-200.
68. Петросян И. Е. Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. / И. Е. Петросян // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. М., 1984. С. 185–191.

- 69.Петросян И. Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI- XVII вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Сборник статей. М., 1986.
- 70.Петросян И. Е. Янычарский корпус в конце XVI – начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи / И. Е. Петросян // Восток. История и культура (Ю. Петросяну к 70-летию со дня рождения). С.Пб., 2000. С. 108–128
- 71.Петросян И. Е., Петросян Ю. А. Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в.). Москва: Наука, 1993. 186 с.
- 72.Петросян Ю. А. Османская империя. Москва: Алгоритм, 2013. 304 с. (Величайшие империи человечества).
- 73.Петросян Ю.А. Османская империя. Могущество и гибель. Санкт-Петербург: Наука, 2017. 350с.
- 74.Петросян И. Е. Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV- начало XVII в.). Санкт-Петербург: Наука, 2019. 604с.
- 75.Подхородецкий Л. Вена 1683. Москва: АСТ, 2002. 208с.
- 76.Савицкий В. Корпус янычар: Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV—XVI вв. // Цейхгауз. Москва, 1999. № 9.С. 4-7.
- 77.Саидова М. З. Султанат женщин дома Османов. Наука сегодня: проблемы и перспективы развития: Материалы междунар. науч.-практ. конф. 30 ноября 2016. Ч. 2. Вологда. С. 155-157.
- 78.Сборник - Сулейман и Роксолана-Хюррем. Мини-энциклопедия самых интересных фактов о Великолепном веке в Османской империи. М.: «Алгоритм», 2014. 137с.
- 79.Срібняк І. В. Оджак яничарів у структурі османської армії / І. В. Срібняк. К., 2010. 18 с
- 80.Срібняк І. Кінні, артилерійські та спеціальні підрозділи капикулу в Османській армії / Наукові записки:Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. Київ, 2011. № 17. С. 306-317.

- 81.Срібняк І., Дудар Р. Збройні сили Османської імперії (XIV-XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції. Київ, 2018. 50с.
- 82.Срібняк Ігор. Військо капикулу в османській імперії: особливості формування, організаційна структура, номенклатура офіцерських посад. // Українська орієнталістика : збірник наукових праць. Київ, 2009-2010. № 4-5. С. 93-109.
- 83.Срібняк Ігор. Гвардія османських султанів у XIV-XVII ст. (уніформа і озброєння вояків, емблеми і прапори частин) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; Київ, 2010. Т.18. С.134-137.
- 84.Срібняк Ігор. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.) // Україна у Центрально-Східній Європі. Київ: Ін-т історії НАН України, 2010. № 9-10. С.26-41.
- 85.Срібняк, І.В. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV–XV ст.).2011. Східний світ, № 1. С. 89-98.
- 86.Мейер М.С. Кризис османских имперских порядков: меняющиеся отношения центра и периферии в XVIII в./ Ред. Орешкова С. Ф // Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1990. 342 с.Ткачева А. В. Структура гарема в Османской империи / А. В. Ткачева // Молодой ученый. 2020. № 12 (302). С. 220-223.
- 87.Ткачева А. В. Структура гарема в Османской империи / А. В. Ткачева // Молодой ученый. 2020. № 12 (302). С. 220-223.
- 88.Токарь А.Ю. Гарем и принципы ислама / Актуальные проблемы гуманитарных наук // Труды IV Всероссийской научно-практической конференции. Симферополь: Издательство: Типография «Ариал», 2018. С. 134-137
- 89.Фадеева И. Е. Мидхат-паша. Жизнь и деятельность. Москва: Наука, 1977. 168 с.
- 90.Фрили Дж., Тайны османского двора. Частная жизнь султанов/ Пер.с англ. И.С.Соколова. Смоленск: Русич, 2004. 400 с.

- 91.Фролова И.А. Турецкий гарем и его обитатели / Сборник статей. Т.:Издательство: Тверской государственный университет, , 2015. С.230-235
- 92.Хамид Хаджибегич. Турецкие правовые памятники как исторический источник Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Том I. Москва, 1964. 304с.
- 93.Хитцель, Фредерик. Османская империя. Москва: Вече, 2006. 384 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
- 94.Черних І. Д. Османська імперія як ісламський тип державності / І. Д. Черних // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. Мечникова. Одеса, 1999. № 8. С. 246–254.
- 95.Чичек К. Экономика Османской империи в период ее превращения в периферию Запада, 1700-1914 / К. Чичек // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под ред. А.И. Миллера. М. : Новое издательство, 2004. 384 с. С. 207 - 229.
- 96.Шабанов, Фарух Шабанович. Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР 1967. 204 с.
- 97.Шамсутдинов А. М. Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV -XV вв. //Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. М., 1981.
- 98.Шамсутдинов, Абдулла Марданович. Проблемы становления османского государства по турецким источникам XIV – XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Сборник статей. Москва: Наука, 1986. С. 19-39.
- 99.Шишков В.В. Османская империя: от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации. Социум и власть. 2012. № 6 (38) С. 111- 115
100. Шутко О. Жіночий султанат: влада та кохання. Богдан, 2019.